

**UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE**

ALEŠ BOBIČ

Mentorica: doc. dr. Maja Garb

**REINTEGRACIJA VOJNIH VETERANOV V POSTKONFLIKTNI
DRUŽBI
(PRIMER REPUBLIKE HRVAŠKE)**

Diplomsko delo

Ljubljana, 2004

KAZALO

UVOD.....	1
1 METODOLOŠKO-HIPOTETIČNI OKVIR.....	3
1.1 Predmet in cilji proučevanja.....	3
1.2 Hipoteza.....	3
1.3 Pristop in uporabljene raziskovalne metode.....	3
1.4 Temeljni pojmi.....	4
1.4.1 Reintegracija.....	4
1.4.2 Vojni veteran, vojni invalid, prostovoljec.....	6
2 POSTKONFLIKTNA REINTEGRACIJA NEKDANJIH VOJAKOV (VOJNIH VETERANOV).....	7
2.1 Postkonfliktna družba in njena obnova.....	7
2.2 Proces družbene reintegracije.....	9
2.3 Udeleženci v procesu postkonfliktne demobilizacije in reintegracije.....	12
2.4 Vojni veterani v postkonfliktni družbi.....	13
3 DRUŽBENA REINTEGRACIJA HRVAŠKIH VOJNIH VETERANOV.....	15
3.1 Nastanek in vloga oboroženih sil Republike Hrvaške.....	16
3.2 Posledice vojne na Hrvaškem.....	17
3.3 Nekateri značilnosti hrvaške veteranske populacije.....	20
3.4 Družbeni/socialni vidik reintegracije.....	26
3.4.1 Vrnitev po končani vojni in problem prilagoditve na družinsko življenje.....	26
3.4.2 Reševanje težav v medosebnih odnosih.....	27
3.5 Pravna in institucionalna skrb za vojne veterane.....	28
3.5.1 Zakonska regulativa.....	29
3.5.2 Institucionalna skrb za vojne veterane.....	35
3.5.2.1 Ministrstvo za družino, veterane in medgeneracijsko solidarnost.....	35
3.5.2.2 Veteranska združenja in organizacije.....	36
3.5.2.3 Centri za psihosocialno pomoč.....	38
3.6 Ekonomska reintegracija.....	38
3.6.1 Problem brezposelnosti hrvaških vojnih veteranov.....	39
3.6.2 Vladni program zaposlovanja vojnih veteranov.....	43
3.6.3 Izobraževanje in poklicno usposabljanje vojnih veteranov.....	46

3.7 Zdravstveni problemi veteranov	48
3.7.1 Ranjenost oz. invalidnost	49
3.7.2 Psihopatološke spremembe pri vojnih veteranih.....	50
3.7.2.1 Bobena stresna reakcija.....	51
3.7.2.2 Posttravmatska stresna motnja	52
3.7.3 Psihosocialna pomoč	54
3.7.3.1 Sistem psihosocialne pomoči za žrtve domovinske vojne	54
3.7.3.2 Skrb za veterane, obbolele za posttravmatsko stresno motnjo.....	56
3.7.4 Samomor med vojnimi veterani	58
3.8 Otroci vojaki	60
3.9 Status vojnih veteranov v hrvaški družbi	62
SKLEP	64
Literatura	67
Priloga	73

UVOD

Vojna kot nepredvidljiv in zelo dramatičen dogodek negativno vpliva na razvoj gospodarstva in kvaliteto življenja določene družbe, družine in posameznika. Vojna ne ogroža le človekovega življenja in materialnih dobrin, temveč dobesedno ruši in uničuje svet, v katerem je dotedaj živel.

Ljudje pa ne trpijo le v vojnem obdobju, temveč so še dolgo po vojni izpostavljeni posledicam primarne travmatizacije (telesni in duhovni invalidi), kot tudi sekundarne (psihosomatske motnje zaradi trpljenja, strahov, izgube ljubljenih oseb in lastnine, negativnih emocij, brezposelnosti, drugačnega socialnega statusa, problemov pri vključevanju v mirnodobno življenje ipd.).

Enega od izzivov, s katerimi se mora soočiti postkonfliktna družba, predstavlja ponovna integracija nekdanjih vojakov in njihovih družin v civilno družbo. Po daljšem bivanju v vojni oziroma oboroženem spopadu morajo vstopiti v novo življenje. V gospodarstvih takih držav je brezposelnost večkrat zelo visoka in je zato problem treba ustrezno rešiti. Odpust vojakov iz vojske je zaradi omejenega ali neprimerne znanja in izobrazbe, ali pa zdravstvenih problemov, eden od slabših vidikov za reintegracijo. Ekstenzivno preživetje brezposelnega dela nekdanjih vojakov ni koristno, pojavlja pa se v večini primerov; mnogi od njih ostanejo brezposelni ali neprimerno zaposleni za dalj časa (Copot, 1999: 22).

Glavni predmet te naloge predstavlja študija primera družbene reintegracije hrvaških vojnih veteranov. Več let trajajoča vojna na Hrvaškem ter obsežna mobilizacija, ki je bila potrebna za učinkovito obrambo te države, sta razloga za veliko veteransko populacijo, ki se je po končani vojni znašla v zelo nezavidljivem položaju; za večino je bilo to obdobje psihičnih pritiskov, kriz, preizkušenj ter iskanja novih ciljev in perspektiv za prihodnje življenje.

Odločil sem se za študijo primera, čemur je botrovalo več razlogov.

- Glede na to, da je od konca vojne na Hrvaškem minilo le nekaj let, menim, da je omenjena tema za današnji čas povsem aktualna.
- Kljub resnosti problema in številčnosti veteranske populacije zaenkrat še ni bilo objavljene celovite študije o njihovi družbeni reintegraciji, zato bi bilo pričujoče delo lahko zanimivo za tiste, ki se s to problematiko ukvarjajo.

V nadaljevanju predstavljam nekatere pomembnejše težave, s katerimi sem se srečeval pri analizi literature s tega področja.

Proučevanje reintegracije vojnih veteranov je zahtevna naloga, predvsem zaradi naslednjih razlogov: reintegracija je zahteven in kompleksen družbeni proces, ki poteka v specifičnem družbenem okolju in razmerah. Ločevati je treba med postkonfliktno (se izvaja neposredno po končanju oboroženega spopada) in mirnodobno reintegracijo (odhodi vojaškega osebja zaradi zmanjševanja oboroženih sil kot posledica konca hladne vojne, funkcionalni odhodi). Reintegracijo se pogosto spremlja v povezavi z demobilizacijo in se v nekaterih študijah ne izloča kot poseben oz. samostojen družbeni proces. Uspešnost reintegracije je v veliki meri odvisna od predhodno izvedene demobilizacije. Reintegracija se od primera do primera razlikuje, zato je težko priti do skupnih ugotovitev. Vključuje številne akterje in poteka na različnih ravneh.

Po drugi strani vojni veterani niso edina skupina, ki jo je vojna prizadela in se pri načrtovanju procesov demobilizacije in reintegracije običajno ne izloča kot posebna. Zaradi tega je v dokumentih OZN, državnih aktih in javnih občilih s tega področja težko izločiti problematiko vojnih veteranov, tudi zaradi socialnih, varnostnih in političnih razlogov (primer: na Hrvaškem so nekateri programi pomoči, npr. psihosocialna pomoč, namenjeni vsem žrtvam domovinske vojne, zakon o veteranih domovinske vojne ter številne veteranske organizacije vključujejo tudi njihove družinske člane ipd.). Na nekaterih delih oz. področjih torej ni smotno – v prikazu poteka postkonfliktne reintegracije vojnih veteranov – te problematike izločati kot samostojne ali edine, kljub temu, da je le-ta predmet analize v tej diplomski nalogi.

Strukturo naloge predstavljajo uvod, tri poglavja (prvo je namenjeno predstavitvi znanstveno-raziskovalnega aparata, drugi dve sta vsebinski) ter sklep. V prvem poglavju so opredeljeni predmet in cilji analize, predstavljena je hipoteza, uporabljene so raziskovalne metode ter obdelani temeljni pojmi, ki so uporabljeni v nadaljevanju. Drugo poglavje prikazuje potek procesa reintegracije vojnih veteranov v postkonfliktni družbi ter nakazuje njegovo zahtevnost in zapletenost. Zadnje, tretje poglavje, je najobširnejše in predstavlja bistvo naloge. Zajema problematiko hrvaške veteranske populacije pri njenem vključevanju v civilno okolje. V sklepnem delu so povzete glavne ugotovitve iz analize, verificirana je zastavljena hipoteza.

1 METODOLOŠKO-HIPOTETIČNI OKVIR

1.1 Predmet in cilji proučevanja

K izdelavi tega diplomskega dela sem pristopil z namenom, da odgovorim na vprašanje, kaj je in kako poteka sodobna reintegracija nekdanjih borcev po končani vojni. V nalogi sem se omejil (kolikor je bilo pač mogoče) na postkonfliktno reintegracijo.

Tisto, kar pa me najbolj zanima, je ugotoviti, kdo so pravzaprav hrvaški vojni veterani, kakšen položaj imajo v hrvaški družbi, kateri so glavni problemi, s katerimi se srečujejo pri vključevanju v civilno družbo in kako se različne institucije lotevajo reševanja njihovih problemov. Pri tem predstavljajo predmet proučevanja le veterani domovinske vojne, t. i. branitelji (na Hrvaškem so namreč še vedno aktivni tudi veterani druge svetovne vojne).

1.2 Hipoteza

V analizi sem izhajal iz naslednje hipoteze:

V današnjih razmerah sodijo hrvaški vojni veterani med zelo prizadete skupine v hrvaški družbi. Glavna razloga za to sta predvsem velika brezposelnost in z vojno pogojene zdravstvene težave.

Izvedene hipoteze pa so:

1. Za veliko brezposelnost so krive neugodne družbene razmere, izobrazbena struktura veteranov (zaradi daljše odsotnosti od doma njihova izobrazba ne ustreza potrebam sodobnega trga) ter nezavidljiv status, ki ga imajo v družbi (zaradi določenih predsodkov jih nekateri delodajalci nočejo zaposliti).
2. Delež samomorov med hrvaškimi vojnimi veterani je večji kot pri drugih državljanih.
3. Čeprav ima problem vojnih veteranov daljnosežne socialne, ekonomske, etnične in varnostne implikacije, zanje skrbijo le nekatere specializirane ustanove.

1.3 Pristop in uporabljene raziskovalne metode

Temeljni pristop k obravnavanju predstavljenega problema je teoretičen, nekatere teoretične ugotovitve pa bom skušal podkrepiti s podatki iz empiričnih raziskav. Glede na to, da družbena reintegracija vojnih veteranov ni le ozek strokovni problem, ampak problem širše

družbene skupnosti, je za mojo nalogo pomembno tudi pridobivanje informacij s spremljanjem množičnih medijev (člankov v dnevnem časopisju, nekaterih TV-oddaj).

Od teoretičnih metod sem v nalogi uporabil naslednje:

- analiza in interpretacija vsebine relevantnih pisnih virov (osnovna metoda teoretičnega proučevanja; analiza vključuje tako primarne kot tudi sekundarne vire),
- deskriptivna metoda (služi opisovanju nekaterih modelov ter temeljnih značilnosti postkonfliktne družbene reintegracije nekdanjih vojakov oz. veteranov),
- primerjalna metoda (uporabljena je pri ugotavljanju podobnosti in razlik v nekaterih teoretičnih izhodiščih posameznih avtorjev ter primerjanju empiričnih podatkov iz različnih raziskav),
- študija primera (s pomočjo te metode so obširno predstavljena reintegracijska prizadevanja na Hrvaškem, kar predstavlja bistvo te naloge).

Uporabljene empirične metode:

- analiza obstoječih statističnih podatkov (uporabljena v poglavju o brezposelnosti med hrvaškimi vojnimi veterani, iz uradne zbirke podatkov, ki jih pripravlja Hrvaški zavod za zaposlovanje),
- sekundarna analiza podatkov iz empiričnih raziskav (anketi o značilnostih hrvaške veteranske populacije iz let 1996 in 1997, analiza nekaterih že opravljenih intervjujev s predstavniki institucij, ki se ukvarjajo s problematiko vojnih veteranov),
- pridobivanje informacij s pošiljanjem prošenj (preko elektronske pošte) v obliki kratkega vprašalnika na omenjeno tematiko.

1.4 Temeljni pojmi

1.4.1 Reintegracija

Mala splošna enciklopedija (1976, tretja knjiga: P–Ž) opredeljuje reintegracijo kot:

- ponovno združitev ali vključitev,
- dopolnjevanje, dopolnitev,
- vrnitev odvzetih stvari ali pravic.

Po Berdalu (1996: 39) se reintegracija, ki naj nekdanjim borcem pomaga pri uspešnem prilagajanju na produktivno civilno življenje, nanaša na srednje- in dolgoročne programe in vključuje zaposlovanje, programe kreditiranja, poklicno usposabljanje in izobraževanje.

Reintegracija ima družbeni (socialni), ekonomski in politični vidik.

V družbenem smislu reintegracija pomeni ponovno vrnitev in združitve članov neke družbene skupnosti, članov, ki so bili daljši čas fizično odsotni in so bivali v drugih družbenih skupnostih, specializiranih ustanovah oz. organizacijah. Tam so vsaj delno ali v celoti prevzeli vrednote, ki so značilne za to družbeno okolje. Njihova matična družba jim praviloma pomaga, da lažje prebrodijo probleme, ki so nastali zaradi drugačne socializacije in jim tako omogoča hitrejše in lažje ponovno vključevanje oz. resocializacijo v sredine, iz katerih izhajajo (Copot, 1999: 11). Obseg neskladnosti in konfliktov, ki ovirajo uspešnost reintegracijskih procesov, je v veliki meri odvisen od časa, ki so ga člani prebili izven matične skupnosti ter specifičnosti družbene skupnosti (drugačnih norm in vrednot v primerjavi z matično skupnostjo), v kateri so preživeli določeno obdobje.

V ekonomskem smislu to pomeni ustvarjanje pogojev za zadovoljitev osnovnih življenjskih potreb (materialna zagotovitev za preživetje): zaposlitev ali samozaposlitev, izobraževanje, nastanitev ... (Copot, 1999: 11).

Reintegracija je tudi politični proces, ki zahteva vnaprejšnje načrtovanje in zunanjo pomoč (Berdal, 1996: 5).

Družbeno reintegracijo je težko ločiti od procesa demobilizacije. Programi za demobilizacijo namreč pogosto že vsebujejo nekaj takšne pomoči, ki naj bi pomagala pri začetkih vračanja demobiliziranih vojakov k civilnemu načinu življenja (kratkoročna družbena reintegracija) (Garb, 2002: 12). Poleg tega lahko neuspešno izvedena demobilizacija negativno vpliva na reintegracijska prizadevanja in zavira uspešnost tranzicije (nepopolna razorožitev nekdanjih vojakov lahko ogrozi varnostne razmere v postkonfliktni družbi; npr. povečana stopnja kriminala, obračunavanja med različnimi skupinami ipd.).

Razlikovanje med procesoma je mogoče napraviti na podlagi akterjev oziroma izvajalcev procesa. Tako naj bi za demobilizacijo in kratkoročno reintegracijo skrbele vojaške institucije, dolgoročna družbena reintegracija, ki mora slediti demobilizaciji, pa je tipična civilna aktivnost in vključuje prizadevanja širše družbe, različnih vladnih služb, zasebni sektor, nevladne organizacije ter pogosto tudi mednarodno skupnost in donatorje (Cilliers v Garb, 2002: 13).

1.4.2 Vojni veteran, vojni invalid, prostovoljec

Mala splošna enciklopedija (1976, tretja knjiga: P–Ž) veteranu določa naslednje pomene:

- pri starih Rimljanih vojak, ki je služil vojsko polnih 16 let in je užival posebne časti, ugodnosti in nagrade;
- borec v eni ali več vojnah, pripadnik zadnjega vpoklica (navadno nad 50 let);
- starejši, izkušen in zaslužen delavec v stroki.

Veliki splošni leksikon (1998, osma knjiga: Te–Ž) opredeljuje veterana kot starega, dosluženega in preskušenelega vojaka (v prenesenem pomenu pa kot starejšega, izkušenega delavca na določenem področju).

Zakon o pravicah hrvaških veteranov domovinske vojne in članov njihovih družin (Narodne novine, št. 94/01, 122/02) opredeljuje veterana domovinske vojne (branitelja) kot pripadnika oboroženih sil Republike Hrvaške (hrvaške vojske in policije), ki je organizirano sodeloval pri obrambi suverenosti, neodvisnosti in ozemeljske celovitosti Republike Hrvaške v kateremkoli obdobju domovinske vojne (1991–1995).

Hrvaški vojni invalid domovinske vojne (hrvatski ratni vojni invalid – HRVI) je hrvaški vojni veteran, ki je pri obrambi suverenosti Republike Hrvaške (1991–1995) ali kot ujetnik v sovražnem taborišču utrpel najmanj 20 % poškodbo telesa (zaradi rane, poškodbe ali bolezni oz. poslabšanja bolezni). Status HRVI pripada tudi osebjem Narodne zaščite, medicinskemu osebjem in vojnim poročevalcem, ki so utrpeli poškodbe pri opravljanju vojnih in drugih dolžnosti po naročilu pristojnih organov državne oblasti Republike Hrvaške pri obrambi suverenosti Republike Hrvaške v obdobju domovinske vojne. Hrvaški vojni invalid je lahko tudi tujec, ki je kot pripadnik oboroženih sil Republike Hrvaške sodeloval pri obrambi suverenosti države in pri tem utrpel poškodbe (Narodne novine 94/01, 122/02).

Zakon o pravicah hrvaških veteranov domovinske vojne in članov njihovih družin opredeljuje prostovoljca domovinske vojne kot hrvaškega vojnega veterana, pripadnika oboroženih prostovoljnih odredov Narodne zaščite, Hrvaških obrambnih sil (HOS) in rezervne sestave Ministrstva za notranje zadeve, ki je prostovoljno sodeloval pri obrambi suverenosti Republike Hrvaške v obdobju od leta 1991 do 15. januarja 1992 (Narodne novine 94/01, 122/02).

V študiji primera (ko govorim o hrvaških vojnih veteranih, vojnih invalidih in prostovoljcih) izhajam iz zgoraj navedenih opredelitev.

2 POSTKONFLIKTNA REINTEGRACIJA NEKDANJIH VOJAKOV (VOJNIH VETERANOV)

2.1 Postkonfliktna družba in njena obnova

Postkonfliktna družba se srečuje s potrebo po uravnoteženi politični, gospodarski in družbeni obnovi, posebno pozornost pa je treba nameniti tudi posameznim v konfliktu prizadetim skupinam. Tako so razoroževanje in odpust vojakov, ki so bili udeleženi v vojni, ter njihovo ponovno vključevanje v civilno življenje (t. i. družbena reintegracija) izredno pomembne in zahtevne naloge, ki jih je treba opraviti po končanem oboroženem konfliktu (Garb, 2001: 255).

Poleg izgradnje in obnove v vojni porušenega in uničenega je treba zagotoviti sredstva za razvoj mreže institucij in programov za pomoč veteranom in vojnim žrtvam. Največji problem predstavlja dejstvo, da ljudje potrebujejo takojšnjo in učinkovito pomoč. Če ta pomoč izostane oziroma ni pravočasna, se ti problemi (posameznikov, njihovih družin, kot tudi družbe v celoti) pomnožijo in nastanejo nove travmatizacije (samomori, razdrti zakoni, nasilje v družini, brezposelnost, odvisnosti od alkohola, drog, itd.), pri tem pa najbolj trpijo otroci in družina (Drucker, 1993).

Obnova postkonfliktne družbe poteka na mednarodni, nacionalni in lokalni ravni (Garb, 2002: 135, 136):

Mednarodna obnova se na političnem področju nanaša na politično priznavanje v mednarodni skupnosti (npr. priznanje nove države, vzpostavitev diplomatskih stikov, ureditev statusa v mednarodnih organizacijah ipd.), na ekonomskem pa predvsem na vključitev v mednarodne trgovinske tokove. Slednje je lahko formalno (ko je ukinjen embargo, ki je pogosta sankcija mednarodne skupnosti pri poskusih urejanja konfliktov in so na državni ravni podpisani sporazumi o gospodarskem sodelovanju), potrebno pa je tudi na neformalni oziroma neuradni ravni (možen je, na primer, tihi dogovor podjetij o bojkotu trgovanja z neko državo ne glede na uradno gospodarsko politiko teh držav). Potrebna je tudi splošna družbena rehabilitacija v mednarodni skupnosti (npr. izboljšanje javnega mnenja, vzpostavitev kulturnega sodelovanja ipd.).

Na nacionalni ravni je običajno treba na novo vzpostaviti delovanje gospodarstva, političnih institucij (težavno zlasti v primeru takšnega izida v notranjem konfliktu, ko ni zmagovalca), pa tudi odnosov v družbi nasploh.

Na lokalni ravni se udeležujata v praksi nacionalna politika in večina mednarodne pomoči.

Ko govorimo o ravneh obnove, tudi ne moremo mimo pojmov skupina in posameznik. Treba je zagotoviti uravnoteženo obnovo na skupinski ravni (skupina vojnih veteranov, skupina vojnih invalidov, skupina vračajočih se beguncev in razseljenih oseb, skupina otrok sirot, skupina vdov ipd.) ter obnovo življenja vsakega posameznika posebej (osebni problemi pripadnikov različnih prizadetih skupin se včasih zaradi osredotočenosti države na skupinske probleme tudi zanemarjajo) (Garb, 2002: 136, 137).

Obnovo lahko ovirajo tudi družbene in politične poteze dezorientacije. Družbeni red je včasih celo v določeni nevarnosti zaradi psihopatov, ki težijo k določenim položajem. Nekateri voditelji kažejo očitno mentalno patologijo. Včasih pride po vojni do neustreznih akcij proti tujcem, pripadnikom različnih ver itn. (Kostnapfel, 1986: 539).

2.2 Proces družbene reintegracije

Danes se večina strokovnjakov v mednarodnih organizacijah, kot tudi številni drugi opazovalci, strinjajo, da reintegracija (natančneje reintegracijska komponenta razorožitvenih, demobilizacijskih in reintegracijskih programov) ni dobila podpore, ki si jo zasluži. V večini primerov se zdi, da vlade in zunanji akterji večino pozornosti namenjajo le razorožitvi vojakov in njihovi izključitvi iz vojaških struktur. Tudi odločitve mednarodne skupnosti (npr. tiste, ki potekajo preko Varnostnega sveta OZN), večjo vlogo namenjajo demobilizaciji kot reintegraciji. Eden od razlogov za pomanjkanje sredstev za podporo reintegraciji je omejenost bilateralnih in multilateralnih virov za izvedbo teh programov v celoti; večina sredstev gre namreč za neposredne aktivnosti, ki pridejo na vrsto kot prve in jih je tudi lažje prepoznati. Ko pride na vrsto reintegracija, so sredstva, ki so še ostala za podporo, ponavadi nezadostna (Conversion Survey, 2003: 71).

Poleg tega v procesu reintegracije pogosto pride do težav, ki so povezane z ločevanjem bojevnikov in civilistov; razlike med njimi so včasih zelo težko prepoznavne. V takih primerih predstavlja skrb za tiste, ki so se odpovedali orožju in se vključili v poveljno obnovo, najboljšo rešitev (Conversion Survey, 2003: 71).

Med državami so glede na obseg, vodenje in izvajanje reintegracije razlike zelo velike. V relativno bogatih državah predstavlja vrnitev nekdanjih vojakov v civilno življenje dobro organiziran in vnaprej načrtovan proces. Podpora pri reintegraciji predstavlja zanje pomemben izziv. V revnih državah – posebej po končanih vojnah – in v državah gospodarske tranzicije, kamor uvrščamo tudi države nekdanjega Varšavskega pakta, pa potreba po resnični in trajni reintegraciji demobiliziranih ustvarja znaten pritisk na kapacitete nacionalnih vlad, na nevladne organizacije in zunanje agencije za podporo (Copot, 1999: 68 in Conversion Survey, 2003: 71).

Opazovanje procesa demobilizacije in reintegracije v vzhodni Evropi je pripeljalo do naslednjih ugotovitev (čeprav gre za mirnodobno obliko demobilizacije in reintegracije, pa lahko določene izkušnje izkoristimo tudi v procesu postkonfliktne reintegracije) (Conversion Survey, 2003: 68, 69):

- Eden od ključnih problemov v procesu demobilizacije in reintegracije v vzhodni Evropi je prelaganje pomembnih odločitev o strukturi in nalogah obrambno-varnostnih sil. To pa ne

povzroča le trajnega občutka negotovosti, ampak tudi psihološke probleme in vpliva na moralo vojakov.

- Z institucionalnega vidika mora glavno vlogo pri pripravi reintegracijskih ukrepov prevzeti Ministrstvo za obrambo. Posebni administrativni organi z ustreznim osebjem in sredstvi za izvedbo tega programa naj delujejo v tesni povezavi z drugimi ministrstvi, vključenimi v proces reintegracije (npr. z ministrstvi za finance, delo, socialne zadeve, izobraževanje).

- Posebna medministrska telesa, ki usklajujejo dejavnosti ministrstev, bi morala združiti izkušnje (o poklicnem usposabljanju in razmerah na trgu delovne sile), pridobljene na regionalni in lokalni ravni. Reintegracijski programi morajo biti spremljani in redno ocenjevani.

- Točno določene karijerne poti za poklicne vojake (častnike), katerim ob odhodu sledijo paketi pomoči in ustrezna civilna zaposlitev, so osnovni pogoj za uspešno reintegracijo. Vojaški pokojninski sistem bi moral nagraditi tiste, ki bi si našli delo v civilnem okolju. Višino nagrad naj določa delovna doba in izkušnje.

- Reintegracija je najbolje organizirana in vodena na regionalni in lokalni ravni, njena učinkovitost sprejetih ukrepov pa je v največji meri odvisna od absorpcijskih zmogljivosti na trgu delovne sile. Fleksibilen in decentraliziran pristop, usklajen z regionalno politiko, bo omogočil hiter odziv na spremembe na trgu. Pri tem je primerneje, da ga nadzorujejo centralne agencije. Sodelovanje med regionalnimi zavodi za zaposlovanje in centri za izobraževanje je bistvenega pomena.

- Nekdanji vojaki morajo pridobiti izobrazbo in veščine, za katere se pojavljajo potrebe na trgu.

- Nekdanje vojake je treba vzpodbuditi, da sami prevzamejo odgovornost zase. Ne smejo čakati, da vlada prevzame odgovornost zanje, treba jih je soočiti s pritiski drugih socialnih skupin na trgu.

- Demobilizacija ne predstavlja prave podpore odpuščenim vojakom, predstavlja le napore v smeri iskanja nove zaposlitve. Njihovo usposabljanje naj upošteva tržne niše in strategijo (srednje- in dolgoročnega) regionalnega razvoja. Zmanjševanje in odpuščanje vojaškega osebja vpliva ne le na posameznike, ampak tudi na celotna naselja oz. regije.

- Med nekdanjimi poklicnimi vojaki se pogosto pojavljajo frustracije zaradi razmer, ki vladajo v postsocialistični demokratični družbi. Poleg tega se pojavljajo občutki, da se vlada ne zmeni za njihove probleme, zato je priporočljivo pri njihovem usposabljanju upoštevati tudi njihovo politično naravnost.

- Združenja častnikov bi morala imeti aktivno vlogo v vseh vidikih reintegracije (predvsem pri reševanju individualnih problemov) in naj ne predstavljajo le povratne informacije glede dejavnosti vlade.

Mednarodni center za konverzijo v Bonnu je reintegracijski proces formalno razdelil v dve fazi: formalna ponovna vključitev v družbo in dolgoročno prilagajanje (Ball v Copot, 1999: 23, 24).

Ponovna vključitev

Pomoč za ponovno vključitev je oblika prehodne varstvene mreže za oskrbo veteranov s temeljnimi življenjskimi potrebščinami (zavetje, zdravstvena oskrba, hrana, oblačila in gospodinjne potrebščine) za obdobje nekaj mesecev do dveh let. Vključena so tudi gotovinska plačila (odvisno od čina in časa, preživetega v boju), boni (za zdravstveno oskrbo in otroške šolske potrebščine) in pomoč v naravi (hišni material, hrana, oblačila, prevoz). Nekateri programi ponovne vključitve so ponudili podporo za fizično invalidne veterane in otroke vojakov. Psihološkim problemom posvečajo manj pozornosti. Nekatere pomoči so zagotovile, da lahko veterani obnovijo tradicionalna vrhunska znanja. Ustanovili so organe, na katere se lahko vojaki obračajo po nasvet in informacije.

Prilagajanje

Cilj faze prilagajanja je trajna vključitev veteranov in njihovih družin v civilno družbo in doseganje finančne samostojnosti skozi vključitve v proizvodne aktivnosti. Begunci, znotraj razseljene osebe in veterani imajo mnogo potreb in darovalci se vedno bolj strinjajo, da so programi prilagajanja veteranov na civilno življenje v povojnem obdobju povezani z gospodarskim oživljanjem na ravni skupnosti. Kljub težavam je bila večina pomoči pravočasno dostavljena nekdanjim vojakom. Največkrat uporabljeni mehanizmi so gotovinska plačila, svetovanja (zaposlitvena in psihološka), dodatno poklicno izobraževanje, formalno izobraževanje, odpiranje delovnih mest, podpora pri iskanju dela, dostop do zemlje, krediti, tehnična pomoč in podpora pri iskanju potrebnih tržišč.

2.3 Udeleženci v procesu postkonfliktne demobilizacije in reintegracije

V proces demobilizacije in njihove družbene reintegracije je vključenih več akterjev na več ravneh. Tabela prikazuje glavne akterje teh procesov in njihovo vlogo in naloge.

Tabela 2.4.1: Vloge glavnih udeležencev demobilizacije in reintegracije

Vlade	Načelno so vlade vključene v zbiranje, odpuščanje, ponovno vključevanje in prilagajanje. V državah brez jasnega zmagovalca lahko mirovni sporazum zahteva, da vlade del svoje odgovornosti prepustijo drugim udeležencem. Vladne naloge obsegajo določanje in preskrbo zbirnih mest, selekcijo vojakov za odpust, pripravo paketov pomoči v fazi zbiranja, vključevanje in reintegracijo, odrejanje agencij za pomoč pri izvajanju teh programov, usklajevanje programov z vladnimi prioritetami, razdeljevanje pomoči in spremljanje programov vključevanja in reintegracije.
Oborožena opozicija	V državah, v katerih so se vojne končale, oborožena opozicija običajno sodeluje pri izbiranju in določanju zbirnih mest in programa pomoči pri vključevanju in reintegraciji, lahko pa tudi pri neposrednem razdeljevanju paketov pomoči.
Demobilizirani vojaki	Običajno imajo malo vpliva na demobilizacijsko-reintegracijski proces, vendar so bili včasih, posebej nekdanji častniki, vključeni v program pomoči, posebej pri pripravi in delitvi paketov pomoči ter svetovanju drugim nekdanjim borcev.
Mirovne operacije OZN	Zagotavljajo vojaško, tehnično in politično pomoč v demobilizacijskem procesu. Enote OZN pomagajo pri izbiri, ustanavljanju, nadzoru in oskrbovanju zbirnih mest in razoroževanju nekdanjih vojakov. Osebe OZN sodeluje pri oblikovanju in izvajanju programov za zbiranje, vključevanje in reintegracijo. Posebni odposlanec generalnega sekretarja je imel pomembno vlogo pri premagovanju političnih ovir pri demobilizaciji.
Organi OZN za razvoj in humanitarno pomoč	Sodelujejo pri razvoju, izvajanju in nadzoru vključitvenih in reintegracijskih programov. Skrbijo tudi za financiranje teh programov.
Bilateralne vlade	V državah, v katerih je ob koncu vojne obstajalo več vlad, so te podprle posebnega odposlanca generalnega sekretarja OZN, da bi olajšali proces demobilizacije.
Skupne agencije za pomoč	Sodelujejo pri razvoju, izvajanju in nadzoru vključitvenih in reintegracijskih programov. Skrbijo tudi za financiranje teh programov (zagotovile so posebni finančni sklad za podporo tem programom).
Nevladne in javne mednarodne organizacije	Sodelujejo pri razvoju, izvajanju in nadzoru vključitvenih in reintegracijskih programov.
Svetovna banka	Sodeluje pri razvoju, izvajanju in nadzoru vključitvenih in reintegracijskih programov. Tudi ona je zagotovila finančni sklad za te programe.

Vir: Ball v Copot, 1999: 25.

Na dejavnost in vlogo udeležencev v procesu postkonfliktne demobilizacije in reintegracije je mogoče gledati skozi model odnosov med naslednjimi skupinami akterjev:

- posameznikom (pripadnik vojske); znotraj vojaške organizacije izoblikuje posebno identiteto, kar lahko predstavlja oviro v procesu reintegracije (sem sodijo demobilizirani vojaki);
- vojaško organizacijo (oborožena opozicija, mirovne operacije OZN);
- civilnim (družbenim) okoljem (vlade, organi OZN, skupne agencije za pomoč, nevladne in javne mednarodne organizacije, svetovna banka).

Možnosti za uspešno družbeno reintegracijo so odvisne predvsem od zgoraj naštetih skupin akterjev ter prevladujočih odnosov med njimi (ne-/avtonomnost, skupinskost/individualnost, izoliranost/povezovanje, izključenost/vključenost, ne-/sprejemanje). Odnosi med njimi se med seboj prepletajo in so drug od drugega odvisni (glej Garb, 2002: 97).

2.4 Vojni veterani v postkonfliktni družbi

S koncem vojne se družbeni interesi počasi oddaljijo od vojne tematike. Vojska in vprašanja, povezana z vojno, prepustijo mesto povojni obnovi in nadaljnjem razvoju družbe. V času neposredno po vojni nastopi določeno obdobje (nekaj let), v katerem je družbi potreben premor glede vojne tematike. S tem se umirijo čustva in strasti, pogled na vojno pa je lahko bolj razumski (Kulenović, 1992: 108).

V tem obdobju so tisti, katerim je vojna pustila trajne posledice (veterani, invalidi, pregnanci) in se morajo prilagoditi novonastalim družbenim razmeram, potisnjeni na rob družbe, prepuščeni skrbi specializiranih ustanov, političnim skupinam, ki jih lahko izkoristijo za lastno promocijo in lastno usodo. Za večino je to obdobje psihičnih kriz in preizkušenj. Glede na njihove travme, značaj, odnos ožje skupnosti in celotne družbe do njih in njihovih problemov bolj ali manj uspešno premagajo to – zanje najbolj kritično – obdobje (Kulenović, 1992: 108).

Na veterane je mogoče gledati iz dveh zornih kotov, psihološkega in sociološkega. Za psihologijo so pomembni tisti, ki so iz vojne izšli s psihičnimi motnjami (zaradi stresa v boju) in travmami, ranjenci in vojni invalidi. Za sociologijo pa je zanimiv status veteranov kot posebne družbene skupine, heterogene po svoji sestavi, a združene na podlagi nekih skupnih

izkustev (ki se zopet razlikujejo od posameznika do posameznika) pripadnikov vojske, ki je vodila vojno (Kulenović, 1992: 106).

Problem vojnih veteranov na mednarodni ravni je mogoče gledati skozi priznavanje problema s strani mednarodne skupnosti (vključitev reševanja njihovih problemov v programe mednarodne pomoči) in skozi dejavnost mednarodnega sodišča za vojne zločine. Na nacionalni ravni se oblikujejo programi demobilizacije in reintegracije, na tej ravni se sprejema tudi pravna podlaga za pomoč tej in drugim družbenim skupinam. Ključno vlogo v procesu reintegracije pa ima raven lokalne skupnosti, saj se bodo na tej ravni veterani vključevali v vse aktivnosti, na lokalnem nivoju pa se bo neposredno reševala tudi večina njihovih problemov (glej Garb, 2002: 137).

Čeprav nekateri menijo, da nekdanjim borcem ni treba posvečati posebne pozornosti (zaradi razdejanja, ki so ga povzročili v družbi, ter možnosti, da se pojavi občutek zapostavljenosti pri drugih skupinah, ki trpijo za posledicami vojne in se morajo reintegrirati; npr. pri beguncih, pregnancih itd.), pa izkušnje vendarle kažejo, da potrebujejo posebno pomoč. Razlogi za to so naslednji (Kingma, 2001; Kingma in Ball v Garb, 2001: 259):

1. humanitarni razlogi – nekdanji borci oziroma veterani imajo vrsto socialnih in ekonomskih težav (pogosto so to osebe brez zaposlitve in daleč od doma; treba je poskrbeti za zagotovitev njihovih osnovnih potreb, za nastanitev ...);
2. žrtvovanje za domovino – pomoč kot kompenzacija za izgubljeno izobrazbo in drugo zaradi vključitve v oborožene sile;
3. nekdanji borci lahko znatno prispevajo k splošnemu razvoju skupnosti in celotne družbe;
4. neposvečanje nekdanjim borcem lahko ogrozi mirovni in razvojni proces (nekdanji borci se lahko pričnejo ukvarjati s kriminalom ali pa se pridružijo nasilni politični opoziciji).

Zaradi vseh zgoraj naštetih razlogov se mi zdi, da je treba v procesu postkonfliktne obnove nujno posvečati dovolj pozornosti veteranom in njihovim problemom (poleg njih je pomembno upoštevati tudi druge družbene skupine, ki jih je vojna močno prizadela, ter probleme z drugih družbenih področij). Veteranom je treba zagotoviti možnosti za zaposlitev, jih spodbujati k lastni produktivnosti in jim pomagati, da zopet postanejo aktivni člani družbe. V primeru dodeljevanja posebnih privilegijev se lahko pojavi t. i. sindrom odvisnosti, kar pa ne koristi osebnemu razvoju posameznika, poleg tega pa lahko postane dodatno breme za družbo.

3 DRUŽBENA REINTEGRACIJA HRVAŠKIH VOJNIH VETERANOV

Vojni veterani predstavljajo posebno skupino v vsaki družbi, ki je preživela vojno. Kot vojaki so bili med vojno najbolj izpostavljen del prebivalstva, podvrženi vojnemu stresu in življenjski ogroženosti. Hrvaški vojni veterani se bistveno ne razlikujejo od drugih veteranskih populacij, srečujejo se s problemi, ki so skupni veteranskim skupinam po vsem svetu (Žunec, Tatalović, Kulenović, 1999: 300).

Čeprav ni točnih podatkov, je po nekaterih ocenah število sodelujočih v vojni (v različnih strukturah Hrvaške obrambe in izven njih, kot tudi na nasprotni strani) doseglo približno 10 % celotnega prebivalstva Republike Hrvaške, kar je blizu mobilizacijskega maksimuma neke države v vojni. V vojni so v glavnem sodelovali delovno sposobni moški, stari med 18 in 50 leti, ki v miru služijo kot glavna pogonska sila neke družbe (Kulenović, 1992: 111).

Med vojno naj bi v enotah Hrvaške vojske sodelovalo približno 350.000 vojakov. Zaradi pomanjkanja težkega orožja in oklepnih vozil so bile enote Hrvaške vojske pretežno pehotne. Čeprav je Hrvaška relativno majhna država, so bile zaradi njene neugodne geografske lege bojne črte dolge tudi do 1.000 km. To je bil tudi eden od razlogov, da je Hrvaška vzdrževala veliko vojsko tudi v obdobju relativnega miru (1992–1995). Vojna in velika naborniška vojska sta vzrok za veliko veteransko populacijo (Žunec, Tatalović, Kulenović, 1999: 300).

Reintegracija hrvaških vojnih veteranov se izvaja v povojnih razmerah, za katere je značilen padec občega standarda, pojav kriminala in korupcije. Večina veteranov, ki se bori z osnovnimi eksistencialnimi problemi, je priča naglemu bogatenju manjšine (predvsem vojnih dobičkarjev), kar jih dodatno kronično frustrira.

Če želimo proučevati skupino vojnih veteranov neke države, je dobro poznati nastanek in vlogo oboroženih sil, v katerih so sodelovali, naravo in dolžino vojne (oboroženega konflikta) ter posledice, ki so (neposredno in posredno) vplivale na to skupino. Temu sta namenjeni naslednji dve podpoglavji.

3.1 Nastanek in vloga oboroženih sil Republike Hrvaške

Oborožene sile Republike Hrvaške so nastale in izšle iz domovinske vojne. V času demokratičnih volitev Hrvaška ni imela lastnih oboroženih sil, razen enot teritorialne obrambe, ki je predstavljala eno od komponent zveznih oboroženih sil (Jugoslovanske ljudske armade). Zvezna oblast je v času prvih večstrankarskih volitev (maj 1990) razorožila enote TO (Žunec, Tatalović, Kulenović, 1999: 292).

Ker ni bilo strukture regularnih oboroženih sil in vrhovnega poveljstva, so se odločitve in ukazi sprejemali preko političnih oz. strankarskih linij. Osebjem lokalnega kriznega menedžmenta, ki so ga sestavljali politiki (večina brez kakršnihkoli vojaških izkušenj), je prevzelo nadzor nad samoorganiziranimi paravojaškimi enotami in razpršenimi enotami po bojišču. Ti politiki so bili člani vladajoče stranke HDZ, kar je odločilno vplivalo na enotnost poveljevanja in preskrbo bojnih enot (Žunec, Tatalović, Kulenović, 1999: 292).

Zbor narodne garde, ki predstavlja predhodnika samostojne Hrvaške vojske, je bil ustanovljen 12. aprila 1991. V obdobju šestih mesecev je Hrvaški uspelo oblikovati spoštovanja vredno vojaško silo, ki je štela približno 200.000 mož. Te enote so bile popolnjene z rezervisti, ki so v preteklosti služili vojaški rok v JLA, torej so že imeli končano osnovno vojaško usposabljanje. Okrog 2.500 aktivnih častnikov, večinoma hrvaške narodnosti, je ob izbruhu konflikta zapustilo JLA in se pridružilo Hrvaški vojski. Po podpisu mirovnega sporazuma v Sarajevu (3. 1. 1992) je prišlo do prvega vala demobilizacije in reintegracije. Oborožene sile so nato štejele 103.300 mož, približno 190.000 jih je bilo v rezervi. Obseg se skozi nadaljnje vojno obdobje ni bistveno spreminjal vse do leta 1995, ko je Hrvaška vojska v nekaj dneh mobilizirala okrog 100.000 mož za izvedbo operacije Nevihta. V tej operaciji so bila osvobojena ozemlja, ki so jih zasedli srbski uporniki in JLA v letu 1991 (Žunec, Tatalović, Kulenović, 1999: 292, 293).

V obdobju oblikovanja in razvoja oboroženih sil Republike Hrvaške so sodelovali pripadniki različnih skupin. Med njimi so najpomembnejši (Jukić, Komar, 1992: 132):

1. pripadniki Policije Republike Hrvaške;
2. poklicni pripadniki Zbora narodne garde;
3. prostovoljci;
4. mobilizirani pripadniki rezervne sestave Hrvaške vojske;

5. naborniki na rednem služenju vojaškega roka v Hrvaški vojski;
6. Hrvati, ki so prišli iz tujine, ter tuji državljani, ki so bili pripravljene sodelovati v vojni za obrambo Republike Hrvaške.

Bellamy (2003) loči tri faze glede na vlogo oboroženih sil Republike Hrvaške v zadnjih dvanajstih letih: v prvi fazi (med leti 1991 in 1995) je bil glavni cilj oboroženih sil oblikovanje lastne države (t. i. nation building role). Ta se nanaša na fizično obrambo nacionalnega ozemlja in institucij. Za drugo fazo, ki naj bi trajala od leta 1995 do začetka leta 2000, je značilna obramba režima vladajoče HDZ. Po vojni je bila vojska močno politizirana, vojaške in politične elite so bile tesno povezane. V tretji fazi, ki se je začela leta 2000 in poteka še danes, so hrvaške oborožene sile prevzele vlogo vojaške diplomacije, prišlo pa je tudi do velikih sprememb v civilno-vojaških odnosih.

3.2 Posledice vojne na Hrvaškem

Pet let trajajoče vojne aktivnosti so Hrvaški prinesle izrazito poslabšanje družbene, demografske in gospodarske slike, dodatno breme pa predstavlja še negativno nasledstvo preteklih desetletij skupne jugoslovanske države. Vojna je s svojim negativnim vplivom posegla na vsa področja javnega življenja hrvaške države in družbe (Živić, 2001: 452).

Domovinska vojna, ki se je končala z zmago hrvaških oboroženih sil, je Hrvaški prinesla številne človeške žrtve in demografske izgube, veliko materialno škodo in val beguncev, ki je v najbolj kritičnih trenutkih presešel pol milijona ljudi.

Vsaka vojna povzroča človeške žrtve in izgube; tako je bilo tudi v vojni na Hrvaškem. V prvi fazi te vojne so bili ljudje najpogosteje žrtve posamičnega ali skupinskega terorja, v drugi fazi pa gre za žrtve vojaških akcij ali neodkritih minsko eksplozivnih sredstev. Po podatkih Ministrstva za veterane domovinske vojne naj bi v vojni izgubilo življenje 7.828 hrvaških vojakov, medtem ko 618 vojakov pogrešajo. Več kot 80 % vseh ubitih oz. umrlih je življenje izgubilo med leti 1991 in 1993, od tega največ v prvem letu vojne (3.652 vojakov oz. 46,6 %). Razmeroma visok odstotek žrtev med vojaki predstavlja leto 1995 (806 ali 10,3 %), kar je povezano z osvobajanjem zasedenega ozemlja (operaciji Blisk in Nevihta). Nekaj žrtev med vojaki je bilo tudi v kasnejših letih (od 1996 do 1998; 183 žrtev), kar je posledica hudih ran in bolezni, povezanih z vojno. Največ žrtev je iz Vukovarsko-sremske in Osješko-baranjske

županije (več kot četrtina oz. 26,3 % vseh umrlih). Velika večina umrlih hrvaških vojakov je moškega spola (skoraj 99 %), skoraj 80 % umrlih sodi v starostno skupino od 20 do 39 let, ki predstavlja najvitalnejši del prebivalstva (Tatalović, 1997: 117 in Živić, 2001: 461–464, 471).

Glede na to, da hrvaški vojaki (danes vojni veterani) predstavljajo več kot polovico vseh vojnih žrtev na hrvaški strani (skupaj 16.091 žrtev), jih uvrščamo v skupino prebivalstva, ki je utrpela največje demografske izgube.

Ena od značilnosti sodobnih vojn so velike materialne in gospodarske izgube, ki nastajajo neposredno v vojni, ali pa posredno kot posledica vojnega delovanja v daljšem časovnem razdobju. Vojna na Hrvaškem je povzročila velike neposredne in posredne izgube, vojno škodo pa ocenjujejo na 40 milijard ameriških dolarjev (Živić, 2001: 452).

Pregnanci in begunci so spremljevalni pojav vseh vojn. Posebej značilen je bil ta pojav v vojni na Hrvaškem. Pregnanci in begunci so bili pregnani s svojih domov ter zaradi politike etničnega čiščenja in medijsko vzpodbujenega strahu usmerjeni proti svojima maticama, Hrvati proti Hrvaški in Srbi proti Srbiji, določen del pa je odšel tudi v druge države. Na vrhuncu begunske krize je Hrvaška skrbela za 240.501 osebo iz Hrvaške ter 248.089 oseb iz Bosne in Hercegovine. Po operacijah Blisk in Nevihta je bila večina teh beguncev oskrbljena z dodelitvijo imetja pobeglih Srbov ali pa z vrnitvijo na domove. Po srbskih ocenah je v času vojne na Hrvaškem v Srbijo prišlo 400.000 oseb, ki imajo za razliko od hrvaških pregnancev in beguncev zelo malo možnosti za povratak na svoje domove na Hrvaškem (Tatalović, 1997: 117).

Najdolgoročnejše posledice vojne na Hrvaškem so politične posledice. Hrvaška je uresničila vse svoje politične cilje, in to prej ter z manj žrtvami, kot so pričakovali največji optimisti. Poleg mednarodnega priznanja in vzpostavljanja nadzora na skoraj celotnem državnem ozemlju je Hrvaška zgradila spoštovanja vredno vojaško silo ter znižala število Srbov na vsega 3 % skupnega prebivalstva. Srbska stran je na Hrvaškem poraženka v vseh pogledih. Rezultat srbske odporiške politike na Hrvaškem ni le eksodus Srbov iz Hrvaške, temveč tudi postavljanje Srbov, ki so na Hrvaškem še ostali, v politično nezavidljiv položaj. Vodstvo odporiških Srbov na Hrvaškem je izvajalo naloge globalne srbske politike ter postalo njen instrument. Ko se je srbska nacionalna politika zalomila in odstopila od predhodno začrtanih

ciljev oblikovanja velike nacionalne države, so Srbi na Hrvaškem postali žrtev takšne politike (Tatalović, 1997: 117).

Vojna na Hrvaškem pa je upočasnila demokratične procese, kar se pozna pri težavah pri vstopu v evropske integracijske procese. Poleg posledic, ki jih je pustila vojna, in problemov, povezanih s povojno obnovo, se Hrvaška srečuje s procesi politične, gospodarske in kulturološke tranzicije iz nekdanje, socialistične države, v moderno, demokratično državo. Tranzicijski problemi pa še dodatno negativno vplivajo na gospodarstvo in družbeni standard (Bošnjak, 1998: 114).

Eden od ključnih ciljev hrvaške zunanje in varnostne politike je polnopravno članstvo v severnoatlantskem zavezništvu (NATO) ter Evropski uniji, za kar bo treba izpolniti še celo vrsto političnih in vojaških pogojev. Glavne ovire pri vključevanju so problematično sodelovanje z mednarodnim sodiščem za vojne zločine v Haagu (neizročanje obtoženih hrvaških generalov) ter vrnitev lastnine hrvaškim Srbom in hitrejše reševanje njihovih zahtev (Prleđa-Reka, 2003: 10).

Hrvaška je začela celovito reorganizacijo obrambnega sistema, katere cilj so sodobne, dobro izurjene in opremljene oborožene sile, ki bodo sposobne opravljati novodefinirane naloge: za nacionalno obrambo, podporo civilnim institucijam in za sodelovanje v mednarodnih operacijah.

Eno od največjih težav pri izvedbi reorganizacije (ki naj bi bila končana leta 2010) pa predstavljajo velike in statične oborožene sile. Kot navaja Prleđa-Reka (2003: 11), so v prvi polovici leta 2002 štejele okoli 21.000 aktivnih vojaških oseb, 4.000 civilnih pripadnikov in 8.000 nabornikov.¹

---

¹ Po zadnjih podatkih iz *The Military Balance* (2003–2004: 69) hrvaške oborožene sile štejejo 20.800 aktivnih vojaških oseb (od tega 1.950 častnikov in približno 7.000 nabornikov) ter 108.200 rezervistov.

Vlada se je tako znašla pred težko nalogo: profesionalizacija zahteva zmanjšanje obsega oboroženih sil, to pa povzroča nove socialne in politične probleme (povečanje brezposelnosti, ki že tako predstavlja velik problem med veteransko populacijo). Umik vojske, ki naj bi imela pomembno socializacijsko vlogo, pa lahko vpliva tudi na probleme, povezane z drogami in s kriminalom (Bellamy, 2003: 198).

Kljub temu bo moralo po nekaterih ocenah iz aktivne službe oditi več kot 13.000 pripadnikov, od tega 5.000 profesionalnih vojakov. Za presežek kadrov naj bi poskrbeli skozi programe aktivne rezerve (za obdobje petih let ob 60-odstotni plači), s premeščanjem v druga telesa državne uprave in institucije, z odpravninami, upokojevanjem (starostne, začasne, profesionalne in invalidske upokojitve) ali zaposlovanjem pri znanem delodajalcu (Prlenda-Reka, 2003: 12; Knific, 2003: 9).

3.3 Nekatere značilnosti hrvaške veteranske populacije

Ko govorimo o hrvaških vojnih veteranih, se moramo zavedati, da pred seboj nimamo neke homogene skupine. Pripadniki te skupine prihajajo iz različnega socialnega okolja, imajo različna znanja in sposobnosti, nimajo nekih skupnih vrednot in prepričanj. Tudi njihovi razlogi za vstop v vojno so bili različni (tu so poklicni vojaki, naborniki, mobilizirani, prostovoljci). Edino kar pravzaprav povezuje to skupino, je skupni cilj bojnih aktivnosti in bolj ali manj podobne vojne izkušnje.

Kljub temu je mogoče razbrati nekatere lastnosti, ki so značilne za to populacijo. Veterane lahko uvrstimo v določene kategorije, s katerimi si lahko ustvarimo sliko o njih.

Kulenović (1992) navaja naslednjo kategorizacijo:

1. glede na vojne posledice: brez travm, psihične travme, ranjeni, vojni invalidi;
2. glede na status v vojski: prostovoljci, mobilizirani;
3. glede na poreklo: s področja, na katerem so potekale vojne operacije, s področja, na katerem ni bilo vojnih operacij, iz tujine;
4. glede na zaposlenost: zaposleni, brezposelni, študenti, lastniki podjetij in samostojni podjetniki, poklicni vojaki in policisti;

5. glede na stanje po vrnitvi domov: nespremenjeno stanje, smrt družinskega člana ali invalidnost, družina pregnana, uničena hiša in drugo imetje, nima se kam vrniti.

Zgoraj navedena kategorizacija je okvirna in jo je možno spremeniti oziroma razširiti. Pomembna je tudi starost veteranov, njihova izobrazba ter zakonski status (Kulenović, 1992: 111).

Pri opisovanju hrvaške veteranske populacije sem izhajal iz dveh raziskav, ki sta potekali na Hrvaškem v letih 1996 in 1997. Prvo je opravila Zorana Kušević v sodelovanju s Centrom za hrvaške vojne veterane, ki deluje pri Združenju veteranov domovinske vojne mesta Zagreb (Udruga veterana domovinskog rata grada Zagreb). Raziskava je trajala leto dni (v letu 1997) in je temeljila na naključnem vzorcu 3.174 moških veteranov, ki so bili v času raziskave v povprečju stari 37 let. Raziskava, ki je bila opravljena za potrebe magistrske naloge, je sicer namenjena proučevanju pojava posttravmatske stresne motnje med veterani domovinske vojne, vendar je prvi del raziskave (o splošnih značilnostih veteranov) koristen tudi za potrebe te naloge (glej tabelo 3.3.1).

Druga raziskava je bila opravljena pri Združenju hrvaških veteranov domovinske vojne (Udrugi hrvatskih veterana domovinskog rata – UHVDR). Rezultati raziskave, ki je potekala v času od 14. marca 1996 do 30. marca 1997, temeljijo na vzorcu 8.813 članov te organizacije. Glavni namen te raziskave je pridobiti kar največ informacij o hrvaški veteranski populaciji. Kljub temu, da raziskavi ne omogočata obširnejše statistične analize, nam pridobljeni podatki lahko služijo kot pomoč pri ustvarjanju realne slike o tej populaciji (tabela 3.3.2).

Tabela 3.3.1: Struktura vzorca vojnih veteranov v raziskavi Zorane Kušević

KATEGORIJA	OPIS KATEGORIJE	DELEŽ V %
ZAKONSKI STATUS	- poročen - ločen - neporočen - izvenzakonska skupnost - vdovec	69 4 24,1 2,6 0,3
IZOBRAZBA	- nižja - srednja - višja - visoka	18,6 67,6 7,3 6,5
ŠTEVILO DRUŽINSKIH ČLANOV	- eden - dva - tri - štiri - pet - šest - sedem in več	5,7 8,3 24,2 38,4 13,9 6,7 2,8
ZAPOSLENOST V DRUŽINI	- nobeden ni zaposlen - eden zaposlen - dva zaposlena - tri in več zaposlenih	13 33,7 44,6 2,8
ZAPOSLENOST	- ni bil zaposlen ne pred vojno ne po njej - začel delati po prihodu iz vojske - delal pred vojno, sedaj ne dela več - zaposlen na istem delovnem mestu kot pred vojno - zaposlen, toda na drugem delovnem mestu kot prej - vojna pokojnina - civilna pokojnina	5,4 8,6 18,9 39,1 21,9 5,1 1
MATERIALNO STANJE (subjektivna ocena)	- slabo - povprečno - dobro	44,9 52,5 2,6
VRSTA BOJNIH ENOT V VOJSKI	- poklicne enote - rezervna sestava	26,1 73,9
SODELOVANJE NA PRVI BOJNI ČRTI	- ne - občasno - pogosto - stalno	8,9 26 25,6 39,6
RAZGOVOR O TRAVMI	- je govoril - ni govoril	12,8 87,2
POGOVORI O VOJNIH IZKUŠNJAH	- nikoli - redko - pogosto	9,6 76 14,5

TEŽAVE PRI VRAČANJU V CIVILNO OKOLJE PO DEMOBILIZACIJI	- ni nobenih težav	34,6
	- na začetku da, sedaj nič več	42,4
	- te težave so prisotne še danes	23
ISKANJE POMOČI PSIHIATRA ALI PSIHOLOGA PO DEMOBILIZACIJI	- nikoli	75,3
	- enkrat ali večkrat	24,7
VRSTA POMOČI V OKVIRU VETERANSKE ORGANIZACIJE	- socialna	28,3
	- pravna	54,2
	- psihološka	16,2

Vir: Kušević, 2000: str. 25–27.

Tabela 3.3.2: Socialno-demografske značilnosti hrvaških vojnih veteranov

KATEGORIJA	OPIS KATEGORIJE	DELEŽ V %
OSNOVNO VOJAŠKO USPOSABLJANJE	- ne oz. noče odgovoriti	8,8
	- da, kot nabornik v JLA	88,5
	- da, v nastajajoči Hrvaški vojski	2,7
PRIKLJUČITEV HRVAŠKI VOJSKI	- mobiliziran v enote Hrvaške vojske	41,6
	- prostovoljec	54,7
VOJAŠKO USPOSABLJANJE ZA BOJEVANJE V PRIMERJAVI S PRAVIM VOJSKOVANJEM	- neustrezno	8
	- delno ali povsem ustrezno	49,3
	- nima izkušenj s tovrstnim usposabljanjem	37,6
SODELOVANJE NA PRVI BOJNI ČRTI	- ne, nikoli	7
	- da, občasno	25
	- da, večino časa	62,6
ZAUPANJE NADREJENIM (ČASTNIKOM)	- ne oz. noče odgovoriti	7,3
	- da	92,7
PSIHIČNE TEŽAVE PRI VRAČANJU V CIVILNO OKOLJE	- ne oz. noče odgovoriti	38
	- da	62
MATERIALNO STANJE (v primerjavi s tistimi, ki niso sodelovali v bojnih aktivnostih)	- slabše	55,3
	- enako	40
	- boljše	2,3
POGOVORI O VOJNIH IZKUŠNJAH	- redko	71,9
	- pogosto	14,4
ZDRAVSTVENO STANJE	- slabo	31,1
	- zadovoljivo	44,1
	- dobro	18,1

Vir: Žunec, Tatalović, Kulenović, 1999: str. 300–302.

Nekatera vprašanja so pri obeh raziskavah enaka. Če primerjamo rezultate obeh anketiranih skupin, ugotovimo, da pri odgovorih na enaka vprašanja ni večjih odstopanj. Opazovanje hrvaške veteranske populacije nas torej pripelje do naslednjih ugotovitev:

- Večina vojnih veteranov je poročenih (skoraj 70 %), povprečna veteranska družina šteje od tri do štiri člane. Okrog 45 % otrok vojnih veteranov je šoloobveznih (Veteran, št. 0, december, 1996: 5). Med veterani prevladujejo tisti s srednjo izobrazbo, skoraj petina pa ima nižjo stopnjo izobrazbe.

- Vojne razmere so znatno vplivale na zaposlenost veteranov. Skoraj petina tistih, ki so bili pred vojno zaposleni, je izgubila zaposlitev, medtem ko je 22 % vprašanih zaposlenih na drugem delovnem mestu kot pred vojno. Vojno pokojnino prejema dobrih 5 % veteranov.

- Več kot 90 % veteranov je opravilo osnovno vojaško usposabljanje, preden so odšli v vojno, tako da so bili vsaj delno pripravljene na bojne aktivnosti. Večina od njih se je urila kot naborniki v JLA, le nekaj odstotkov pa v nastajajoči Hrvaški vojski. Za veliko večino veteranov vojna ni bila prva izkušnja, pri kateri so se srečali z orožjem in vojaškim udejstvom.

- Čeprav je imela večina vprašanih osnovno vojaško usposabljanje, pa jih 37,6 % ni imelo izkušenj z usposabljanjem za bojevanje. 8 % jih meni, da je bilo njihovo bojno usposabljanje povsem neprimerno za izvajanje pravih bojnih aktivnosti. 49,3 % veteranov meni, da je njihovo bojno usposabljanje delno ali povsem ustrezalo resničnim bojnim razmeram.

- Več kot polovica vprašanih se je v vojsko javila prostovoljno, drugi pa so bili mobilizirani. Ta ugotovitev ne daje prave predstave o Hrvaški vojski, saj je bilo v času vojne mobiliziranih okrog 90 % vojakov (Žunec, Tatalović, Kulenović, 1999: 301). Ti rezultati kažejo, da imajo člani te veteranske organizacije visoko stopnjo identifikacije z domovinsko vojno, saj je med njimi kar 54,7 % prostovoljcev. Glavna lastnost teh veteranov je torej visoka stopnja patriotizma, ki lahko pozitivno vpliva na premagovanje vojnega stresa, ki so mu bili izpostavljeni.

- Manj kot 10 % veteranov ni nikoli v obdobju domovinske vojne sodelovalo na prvi bojni črti. 87,6 % veteranov je neposredno sodelovalo v spopadih, več kot 60 % je večino časa oz. ves čas preživelo na prvi bojni črti. Glede na te ugotovitve obstaja velika verjetnost, da je bila večina veteranov izpostavljena bojnemu stresu.

- Za hrvaško veteransko populacijo je značilno visoko zaupanje v svoje nadrejene. Več kot 90 % veteranov je med vojno vseskozi (ali občasno) zaupalo svojim nadrejenim.

- Več kot 60 % veteranov je imelo določene psihične težave pri vračanju v civilno življenje po koncu vojne. Večina teh problemov se je pojavila na začetku reintegracijskega procesa, nekatere pa te težave spremljajo še danes.

- Skoraj polovica (približno 45 %) veteranov trdi, da jim družba na noben način ni pomagala pri povratku v civilno življenje (Veteran, št. 0, december 1996: 5).

- Več kot polovica veteranov meni, da je njihovo materialno stanje slabše kot pri tistih, ki niso opravljali vojaških aktivnosti med vojno. Le nekaj več kot 2 % veteranov ima po subjektivni oceni boljši materialni status od druge populacije. Več kot 15 % vseh veteranov nima nikakršnih denarnih prejemkov, 26 % prejema podpovprečne dohodke, na ravni povprečnih dohodkov jih je 46 % (Veteran, št. 0, december 1996: 5; Bošnjak, 1998).

- Četrtnina veteranov redko govori o svojih vojnih izkušnjah, le dobrih 14 % pogosto govori o tem. Čeprav ima pogovor o vojnih izkušnjah in doživljanju vojnih travm običajno pozitiven učinek (lahko služi kot olajšanje in sproščanje notranjih napetosti in konfliktov) in je lahko pokazatelj psihološkega stanja, pa veterani v glavnem govorijo o vojni le med seboj (73 %). Vzrok za to je verjetno visoka stopnja zaupanja med nekdanjimi vojnimi tovariši. Na drugem mestu je družina (30,4 %), ki jim v težkih trenutkih služi v oporo.

- Več kot 30 % veteranov meni, da je njihovo zdravstveno stanje slabo, četrtnina vseh veteranov je po vojni poiskala zdravstveno pomoč. Več kot 60 % veteranov meni, da so sedanje zdravstvene težave deloma ali v celoti posledica njihovega sodelovanja v oboroženih silah Republike Hrvaške (Veteran, št. 0, december 1996: 5). Vojna je torej glavni razlog za številne psihične in psihološke probleme veteranske populacije.

Z opazovanjem veteranske populacije lahko pridemo do naslednjih ugotovitev:

- za tiste, ki se opredeljujejo kot vojni veterani, kar običajno potrjujejo s članstvom v različnih veteranskih organizacijah, je značilna visoka stopnja patriotizma, kar je lahko dober protistresni mehanizem; kljub temu, da so bili zelo motivirani, pa je vojna večini veteranske populacije pustila trajne posledice;
- danes večino veteranov spremljajo socialni, ekonomski in zdravstveni problemi, za katere je po njihovem mnenju kriva vojna (vojna je znatno vplivala na brezposelnost med veterani, več kot 60 % veteranov so pri vračanju v civilno okolje spremljale določene težave); kljub temu skoraj polovici veteranov (glede na njihovo subjektivno oceno) družba na noben način ni pomagala pri povratku v civilno življenje, kar kaže, da njihova reintegracija ni bila deležna pozornosti, ki si jo zasluži.

3.4 Družbeni/socialni vidik reintegracije

3.4.1 Vrnitev po končani vojni in problem prilagoditve na družinsko življenje

Veterani, ki so dlje časa preživeli v vojski, še posebej tisti, ki so aktivno sodelovali v vojnih nalogah, so prevzeli način življenja, ki se formalno in socialno povsem razlikuje od običajnega, vsakodnevnega načina življenja. Življenje v vojski je popolnoma organizirano in podvrženo strogim pravilom, ki veljajo za vsakega posameznika. V socialnem smislu so se vojaki navadili življenja (boriti) v relativno veliki, homogeni in hierarhično strukturirani skupini (Kolesarić, 1995: 97).

Zaradi sprememb v obnašanju, navadah in vrednotah lahko pride do določenih težav pri vračanju v staro sredino. Vzrok za te težave je lahko drugačno obnašanje, ki za to okolje ni povsem primerno oziroma prilagojeno. Po drugi strani pa lahko pride do težav zaradi njegovih pričakovanj, da se v tej sredini ni nič spremenilo in bo sprejet z odobravanjem in s socialnimi nagradami; predstave o okolju si ustvari na podlagi spominov, ki jih ima na to okolje, preden je odšel v vojno (Kolesarić, 1995: 97, 98).

Ob ponovnem stiku veterana s svojimi najbližjimi so običajno pojavijo močna čustva. Pogoste so burne sanje, motnje v spanju ter obdobja razdražljivosti in preobčutljivosti. Lahko se pojavi občutek prevlade v odnosih s sodelavci ali sosedi, ki niso sodelovali v vojni (Povratak iz rata, 1995: 43).

Težko je nadaljevati življenje s partnerjem (z družino) tam, kjer je bilo pred časom prekinjeno. Družina, v katero se vrača (ne glede na to, ali se vrača v družino staršev ali njegovo lastno družino), se je v tem času tudi sama spremenila (zaradi različnih, običajno grenkih izkušenj: ogroženosti, ki jo je preživela, pregnanstva in podobno). Nepričakovane spremembe, ki jih opažajo drug pri drugemu, so pogosto vzrok družinskih nesporazumov, kot tudi vzajemnega razočaranja (Kolesarić, 1995: 98).

Medtem ko je bila glavna skrb vojaka na bojišču njegovo preživetje, se je partner posvečal družini in vsakdanjim problemom. Partner, ki je v tem času ostal doma, je postal »glava družine«. Nekateri so se v tej vlogi dobro znašli, za druge pa je predstavljala velik napor. Do nesporazumov lahko pride tudi v primeru, ko veteran, ki se je vrnil z bojišča, ponovno skuša prevzeti glavno vlogo pri odločanju v družini. Zaradi tega se veterani pogosto obrnejo k svojim nekdanjim vojnim tovarišem ter več časa preživijo z njimi kot z lastno družino, kar še dodatno povečuje krizo v družinskih odnosih (Povratak iz rata, 1995: 43 ter Kolesarić, 1995: 98).

Izguba avtoritete očetov, ki so odšli v vojno, lahko pripelje do pojava delinkventnosti med mladimi. Zaradi pomanjkanja ljubezni ali zaničevanja otroci postanejo dezorientirani, pojavijo se motnje pri delu in šolanju (Kostenapfel, 1986: 539).

3.4.2 Reševanje težav v medosebnih odnosih

Na srečo uspe večina veteranov (z večjim ali manjšim naporom) te težave premostiti oziroma obvladati. Proces prilagajanja na staro okolje je lažji, če znamo morebitne težave prepoznati in najti pravi način, kako se jim zoperstaviti. Že samo sprejemanje dejstva, da so se vsi (tisti, ki so bili v vojski kot tudi tisti v zaledju) spremenili, lahko zmanjša nesporazume pri ponovnem srečanju. Razumevanje razmer, v katerih so živeli, bo olajšalo »ponovno spoznavanje« družinskih članov, sorodnikov, prijateljev, ki jih je vojna za daljše obdobje odtegnila enega od drugega (Kolesarić, 1995: 98).

Glede na vse omenjene težave pri vračanju v civilno okolje je med veterani pogosto prisotno razočaranje in apatija, zato je treba pri ponovnem prilagajanju na civilno življenje preprečiti situacije, ki vodijo do nepotrebnih frustracij. Veterane je treba soočiti z realnostjo, tako kot je,

brez olepšavanja. Najpomembnejša stvar za veterane je zagotavljanje zaposlitve; s tem bi se v družbi počutili koristne, vojno pa bi občutili kot preteklost. Izkušnje iz drugih držav (na primer ZDA) kažejo, da je visoka zaposlenost veteranom omogočila skoraj breztežaven prehod v civilno življenje (Kulenović, 1992: 111).

Ko govorimo o vlogi veteranov v vojni, je treba biti še posebej previden. Treba jim je priznati zasluge, ki jih imajo pri obrambi suverenosti države, vendar se jim zaradi tega ne sme dodeljevati privilegijev in nepravičnih ugodnosti. Odnos SFRJ do veteranov druge svetovne vojne je pokazal, da privilegiji sčasoma vodijo do nasprotij, ki škodijo celotni družbi. Nekateri veterani so namreč menili, da so zaradi sodelovanja v vojni upravičeni uživati preostanek življenja (Kulenović, 1992: 112).

Na individualni ravni je veteranom treba dati možnost, da govorijo o vojnih izkušnjah in travmah. Za razliko od travm, ki jih podoživljajo v mislih, ima odkrit pogovor o njih terapevtski učinek. Od misli na vojno ni treba bežati, ne sme pa se jim pustiti, da bi jim njihovo trpljenje v vojni služilo kot izgovor za neuspešen povratek v civilno življenje. Pri tem je veliko odvisno od razumevanja in podpore družine. Priporočljivo je, da se veterani izogibajo alkohola, ker lahko samo še poslabša njihovo psihofizično stanje. Če se psihične težave povečujejo, je treba poiskati strokovno pomoč. Tudi če trpijo za psihičnimi težavami, jih je treba prisiliti, da si sami izborijo normalno in uspešno življenje, kot so se uspešno borili v vojni (Kulenović, 1992: 112 ter Povratak iz rata, 1995: 44, 45).

Eden od najboljših načinov za uspešno reintegracijo veteranov v vsakdanje življenje je njihovo aktivno vključevanje v pripravo in organizacijo obnove. Veteranom je treba zaupati pomembne in odgovorne naloge pri obnovi, ne glede na njihovo starost. S tem jim je dana možnost, da pokažejo, kako so se v vojski naučili organizirano živeti, načrtovati in izvrševati dogovorjene načrte. Izkazano zaupanje družbe je za vojne veterane najboljša socialna nagrada, hkrati pa jim omogoča normalno vsakodnevno življenje v skupnosti, ki ji pripadajo (Kolesarić, 1995: 98).

3.5 Pravna in institucionalna skrb za vojne veterane

Po končanem konfliktu je pomembno, da država z ustreznimi predpisi poskrbi za vojne veterane. Predpisi (zakoni in drugi pravni akti) opredelijo posamezne kategorije vojnih

veteranov oziroma upravičencev do varstva po tem predpisu ter določajo njihove pravice. Pomembni so tudi predpisi, ki urejajo status in pravice vojnih invalidov ter njihovih družin (Garb, 2002: 165).

3.5.1 Zakonska regulativa

Na Hrvaškem urejajo status in pravice vojnih veteranov naslednji zakoni ([www. mhbdr.hr](http://www.mhbdr.hr)):

- Zakon o pravicah hrvaških veteranov domovinske vojne in članov njihovih družin (Narodne novine, št. 94/01, 122/02);
- Zakon o dopolnitvi zakona o pravicah hrvaških veteranov domovinske vojne in članov njihovih družin (Narodne novine, št. 122/02);
- Zakon o spremembi zakona o pravicah hrvaških veteranov domovinske vojne in članov njihovih družin (Narodne novine, št. 122/02);
- Zakon o fondu hrvaških veteranov domovinske vojne in članov njihovih družin (Narodne novine, št. 163/03); v tem fondu so zbrane delnice nekaterih velikih hrvaških podjetij, ki so bila v državni lasti; z delnicami, ki jih bodo razdelili veteranom, bo država zagotovila dodatna sredstva za demobilizirane in brezposelne veterane.

Poleg tega so tu še številni pravilniki in uredbe, ki zmanjšujejo težave pri izvajanju in uveljavljanju teh zakonov v praksi.

Za veteransko populacijo je najpomembnejši Zakon o pravicah hrvaških veteranov domovinske vojne in članov njihovih družin, ki ga je sprejel hrvaški sabor na zasedanju 19. oktobra 2001.² Ta določa:

- kategorije oseb, ki se jim prizna status vojnega veterana,
- pravice vojnih veteranov (posebno poglavje pripada vojnim invalidom ter družinskim članom umrlega, pregnanega ali izginulega veterana),
- začetek, trajanje in prenehanje pravic ter postopek njihovega uveljavljanja,
- posebno skrb za vojne invalide, obolele za posttravmatsko stresno motnjo,
- način zagotavljanja sredstev.

---

² Dotlej veljavni istoimenski zakon, sprejet leta 1997 (Narodne novine 108/96), ni predvideval pogojev za pridobitev, koriščenje in prenehanje veljavnosti teh pravic. To je urejal Zakon o zaščiti vojnih in civilnih invalidov vojne. Poleg tega novi zakon izenačuje ranjene in obolele veterane ter ustvarja pogoje za revizijo že pridobljenih pravic.

Po zakonu so pravice vojnih veteranov:

1. ocena delovne sposobnosti

Po končanem zdravljenju se je vojni veteran dolžan odzvati pozivu pristojnega organa pokojninskega zavarovanja. Ta je dolžan, tudi v primeru zahteve veterana, v 30 dneh podati oceno o njegovi delovni sposobnosti.

2. zavarovalna doba

Vojnim veteranom se za čas sodelovanja v domovinski vojni šteje dvojna zavarovalna (delovna) doba.

3. zdravstveno varstvo

4. prednost pri zaposlovanju

Je zelo pomembna pravica pri vključevanju veteranov v civilno življenje. Prednost se izvede po sledečem vrstnem redu: otroci umrlega veterana brez obeh staršev; vojni invalid domovinske vojne; člani družine umrlega veterana domovinske vojne; veteran domovinske vojne. Delodajalec je pri zaposlovanju ene od teh oseb oproščen davčnih prispevkov na plačo za čas enega leta, pod pogojem, da ne odpusti kakega drugega delavca.

5. prednost pri najemu in odkupu poslovnega prostora

Občine, mesta, županije, mesto Zagreb in Republika Hrvaška ter pravne osebe, ki jih zastopajo, so dolžni dati prednost pri sklepanju pogodb o najemu (odkupu) poslovnega prostora za obrtniško ali samostojno poklicno dejavnost (če sodelujejo na javnem natečaju in zadostijo pogojem najugodnejše ponudbe): družinskim članom umrlega veterana; vojnim invalidom domovinske vojne; vojnim veteranom.

6. denarno nadomestilo za čas brezposelnosti

Brezposelni veteran, ki se v treh mesecih od objave tega zakona prijavi na Zavod za zaposlovanje, ima pravico do denarnega nadomestila. Višina tega nadomestila je odvisna od časa, ki ga je preživel v domovinski vojni.

7. oprostitev plačila nadomestila za spremembo namembnosti kmetijskega zemljišča

8. prednost pri vpisu na izobraževalne ustanove

Pravice in ugodnosti, ki so navedene v točkah 8–11, veljajo le za naslednjo kategorijo oseb: za otroke umrlega veterana domovinske vojne, otroke vojnega invalida (1. skupine), vojne invalide in veterane domovinske vojne. Kljub prednostim pa morajo zadostiti določenim pogojem (uspešno opravljeni sprejemni izpiti, višina rednih družinskih prihodkov).

9. prednost pri dodeljevanju štipendij

10. prednost pri nameščanju v študentske domove

11. brezplačni učbeniki

12. carinske in davčne olajšave (npr. pri nakupu in uvozu osebnega avtomobila, strojev in opreme za gospodarske dejavnosti)

13. brezplačne delnice oz. deleži v gospodarskih družbah

14. oskrbnina

To pravico lahko uveljavljajo prejemniki družinske invalidnine, prejemniki osebne invalidnine in veterani s stalnim prebivališčem v Republiki Hrvaški, ki niso sposobni za delo in izpolnjujejo nekatere posebne pogoje (niso zaposleni, samostojno ne opravljajo poklicne dejavnosti, ne prejemajo pokojnine, itd.).

15. dodatek za pomoč in postrežbo

Prejemniku oskrbnine, ki zaradi slabega zdravstvenega stanja ni sposoben sam izpolnjevati osnovnih življenjskih zahtev, pripada dodatek za pomoč v hiši.

Pravice pomembnega dela vojnih veteranov (vojnih invalidov), ki so bili v oboroženih spopadih ranjeni ali kako drugače poškodovani, ureja posebno poglavje tega zakona. Glede na rane, poškodbe in bolezni (pojav ali poslabšanje bolezni), ki so jih dobili pri obrambi suverenosti Republike Hrvaške ali kot ujetniki v sovražnem taborišču, zakon razvršča vojne invalide v 10 skupin: od 100 % invalidov, katerim je za življenje nujno potrebna pomoč tretje osebe do invalidov z 20 % poškodbo telesa. Od tega, kateri skupini posamezni invalid pripada, je odvisna višina pomoči, ki mu jo namenja država.

Poleg pravic, ki so skupne tudi drugim vojnim veteranom, so invalidom domovinske vojne v skladu z zakonom določene še nekatere dodatne pravice. Pod pogoji, ki jih določa zakon, so pravice vojnih invalidov:

1. pravica do osebne invalidnine (je temeljna pravica vojnih invalidov);
2. doplačilo za nego in pomoč tretje osebe (pripada vojnim invalidom 1. skupine ter tistim, ki so popolnoma nesposobni samostojno zadovoljevati osnovne življenjske potrebe);
3. ortopedski dodatek (pripada invalidom s težjimi poškodbami, amputacijo udov ali izgubo vida);
4. posebni dodatek (pripada tistim, ki niso v delovnem razmerju, ne prejemajo pokojnine ali nadomestila za plačo; od dneva prijave na poklicno rehabilitacijo in med njenim procesom);
5. usluge osebe za pomoč in nego (pripada vojnim invalidom 1. skupine);
6. zdravstvena oz. fizična rehabilitacija (pripada invalidom s težjimi poškodbami, postopek in trajanje rehabilitacije ureja pravilnik Ministrstva za družino, veterane in medgeneracijsko solidarnost);

7. poklicna rehabilitacija (če je vojni invalid sposoben za delo, ima pravico do usposabljanja ter nadomestila za plačo; po končani rehabilitaciji se mora prijaviti na Zavod za zaposlovanje; te zadeve ureja Zavod za pokojninsko zavarovanje);
8. prilagojen dostop do objekta (slepim in invalidom, ki se niso sposobni gibati brez bergel ali drugih ortopedskih pripomočkov, je treba omogočiti dostop do objekta; to ureja pravilnik Ministrstva za javna dela, obnovo in gradbeništvo);
9. pogrebna (zakon omogoča vojnim invalidom pogreb z vojaškimi častmi; stroške pogreba krije Ministrstvo za vojne veterane domovinske vojne);
10. denarno nadomestilo za čas brezposelnosti;
11. prednost pri zaposlovanju;
12. prednost pri najemu in odkupu poslovnega prostora;
13. oprostitev plačila nadomestila za spremembo namembnosti kmetijskega zemljišča;
14. carinske in davčne olajšave;
15. prednost pri vpisu na izobraževalne ustanove;
16. prednost pri dodeljevanju štipendij;
17. prednost pri nameščanju v študentske domove;
18. brezplačni učbeniki;
19. oskrbnina;
20. dodatek za pomoč in postrežbo;
21. obnova (pravica do obnove pripada tistim vojnim invalidom ter družinskim članom umrlega veterana, katerih stanovanjski objekti so bili med vojno uničeni ali poškodovani; ta pravica pripada tudi drugim državljanom Republike Hrvaške, ki od države niso dobili hiše ali stanovanja oz. ne izpolnjujejo pogojev za odkup stanovanja);
22. prioriteta pravica pri reševanju stanovanjskega vprašanja (za tiste, ki nimajo rešenega stanovanjskega vprašanja oz. je rešeno na neustrezen način; ta pravica predvideva dodeljevanje kreditov za nakup stanovanja oz. izgradnjo hiše ali stanovanja³);
23. oprostitev plačila sodnih, upravnih in notarskih pristojbin;

---

³ Aprila 2004 je bilo na Ministrstvu za družino, veterane in medgeneracijsko solidarnost 13.100 zahtev za pridobitev stanovanja oz. stanovanjskega kredita. Do tedaj je bilo veteranom in drugim žrtvam domovinske vojne dodeljenih 4.180 stanovanj ter 5.507 stanovanjskih kreditov. Kljub številnim nerešenim zahtevam glede stanovanjskega vprašanja Dinko Mikulić (pomočnik ministrice Jadranke Kosor, zaposlen pri Upravi za stanovanjske zadeve) zagotavlja, da je za žrtve s težjimi poškodbami, kot so 100-odstotni invalidi, že poskrbljeno (RES PUBLICA: Meta, emisija za branitelje, HTV 1, 28/4-2004). Enega od problemov pri reševanju stanovanjskega vprašanja vojnih veteranov predstavljajo tudi nedokončana oz. slabo izdelana stanovanja (pohištvo, kopalniške ploščice in napeljava so v zelo slabem stanju). Nekateri kreditno sposobni veterani, ki so dobili kredite za najem oz. nakup stanovanja (te kredite bodo odplačevali 30 let), se zaradi tega ne morejo vseliti (RES PUBLICA: Meta, emisija za branitelje, HTV 1, 31/3-2004).

24. prednost pri nameščanju v domove za upokojence;
25. invalidska pokojnina (pripada tistim vojni invalidom, ki so trajno nesposobni za delo).

Družinskim članom umrlega hrvaškega vojnega veterana po zakonu pripadajo naslednje pravice:

1. družinska invalidnina (je osnovna pravica družinskih članov, iz katere izhajajo vse druge pravice; pravico do nje ima vdova oz. vdovec, ko dopolni 40 let; otroci do 15. leta oz. najkasneje do 26. leta, če hodijo v šolo; starši umrlega vojnega veterana);
2. povečana družinska invalidnina (staršem edinega otroka, ki je umrl pri obrambi suverenosti Republike Hrvaške, se družinska invalidnina poveča za 50 %);
3. povišana družinska invalidnina (v posebnih primerih: pripada zakonskemu tovarišu umrlega, ki nima otrok; otroku umrlega veterana brez obeh staršev);
4. družinska pokojnina (pravico do te pokojnine ima vdova ali mati umrlega veterana, ko dopolni 40 let, vdovec ali oče umrlega veterana, ko dopolni 50 let; to pravico lahko uveljavijo pred tem letom le v primeru, če so nesposobni za delo; pravica pripada tudi mačehi, očimu in posvojitelju umrlega veterana);
5. prednost pri zaposlovanju;
6. prednost pri najemu in odkupu poslovnega prostora;
7. denarno nadomestilo za čas brezposelnosti;
8. carinske in davčne olajšave;
9. oprostitev plačila nadomestila za spremembo namembnosti kmetijskega zemljišča;
10. prednost pri vpisu na izobraževalne ustanove;
11. prednost pri dodeljevanju štipendij;
12. prednost pri nameščanju v dijaške in študentske domove;
13. brezplačni učbeniki;
14. oskrbnina;
15. dodatek za pomoč in postrežbo;
16. obnova;
17. prioriteta pravica pri reševanju stanovanjskega vprašanja;
18. oprostitev plačila sodnih, upravnih in notarskih pristojbin;
19. prednost pri nameščanju v domove za upokojence.

Družinskim članom ujetega ali izginulega vojnega veterana pripadajo enake pravice kot družinam umrlega, razen pravice do družinske invalidnine in družinske pokojnine. Namesto tega imajo pravico do mesečnega denarnega nadomestila.

Danes je v teku revizija veteranskega statusa in pravic (predvsem glede prejemanja osebne in družinske invalidnine), ki jo predvideva zakon,⁴ saj so nekateri v preteklosti pridobili status na sumljiv način. S tem bodo preprečili manipulacije o »lažnih« in »pravih« veteranih domovinske vojne, za kar so se zavzemale številne veteranske organizacije.

Sodne spore na področju uveljavljanja pravic vojnih veteranov rešuje Upravno sodišče Republike Hrvaške. Kot samostojno sodišče je pričelo delovati 1. julija 1977. Na začetku je na Upravnem sodišču delovalo 15 sodnikov, danes jih šteje 28, ter 20 svetovalcev od skupaj 86 zaposlenih. Sodi se v sodnih svetih, sestavljenih iz treh sodnikov, kadar gre za ponavljanje sodnega postopka, pa svet sestavlja pet sodnikov. Raznolikost upravnih področij, za katere je pristojno Upravno sodišče (poleg področja veteranskih pravic pokriva še socialno, pokojninsko, zdravstveno, lastninsko-pravno, finančno, državljansko, stanovanjsko področje; statusne pravice, pravice uslužbencev; zadeve, povezane z inšpekcijskim nadzorom, privatizacijo, dodeljevanjem koncesij, registracijo društev, itd.), je privedla do potrebe po specializaciji dela svetov sodišča. Pri tem o zadevah z istega pravnega področja sodita najmanj dva sveta (<http://www.upravnisudrh.hr/frames.php?right=about.html>).

Za področje veteranskih pravic so pristojni štirje sodni sveti s po tremi sodniki (skupaj 12 sodnikov, zaradi velikih potreb naj bi manjkalo približno šest sodnikov). Danes je v obravnavi okrog 15.000 zahtev. Največ tožb je povezanih z uveljavljanjem statusa vojnega invalida, sledijo tožbe, povezane z nestrinjanjem glede stopnje poškodbe organizma ter pravice do družinske invalidnine. Več kot polovica tožb je ugodno rešenih v korist vojnih veteranov, medtem ko je bilo do sedaj zavrženih okrog 46 % vseh tožb. Čeprav imajo sodne zahteve na

---

⁴ Veliko veteranov se še vedno srečuje z administrativnimi problemi, povezanimi z uveljavljanjem veteranskega statusa in pravic (npr. s pridobitvijo statusa vojnega invalida, obolelega za PTSM), revizijo ter usklajevanjem pravic, pridobljenih na podlagi prej veljavnih zakonov, z novim zakonom.

Vlada naj bi Saboru predlagala ukinitve revizije statusa hrvaškega vojnega invalida, ki se je začela izvajati v mandatu prejšnje vlade. Razlogi za to so naslednji: pri reviziji 4.500 primerov naj bi bilo negativno rešenih kar 37 % vseh primerov. Tisti, katerih status je bil ob reviziji zavržen, se pritožujejo na Upravno sodišče, nekateri dobijo sodne spore, to pa državo stane precej več, kot če bi jim izplačala nadomestila na osnovi prej pridobljenih pravic (<http://www.iskon.hr/vijesti/page/2004/02/03/0259006.html>).

področju veteranskih pravic prioriteto pri reševanju, pa sodišču še ni uspelo rešiti večine zahtev od leta 2001 naprej (RES PUBLICA: Meta, emisija za branitelje, HTV 1, 21. 1. 2004).

3.5.2 Institucionalna skrb za vojne veterane

V družbah, v katerih je veteranska populacija množična, ustanovijo posebne institucije, ki skrbijo za vojne veterane. Tako je v okviru vlade možna ustanovitev posebnega organa, ki bo skrbel za reintegracijo nekdanjih borcev. To so lahko uradi, uprave ali pa celo ministrstva (Garb, 2002: 164, 165). Poleg teh so tu še razni centri za pomoč veteranom, običajna pa so tudi društva oziroma različne zveze vojnih veteranov.

3.5.2.1 Ministrstvo za družino, veterane in medgeneracijsko solidarnost

Na Hrvaškem je še do nedavnega obstajalo posebno ministrstvo za veterane (Ministarstvo hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata, ustanovljeno decembra 1997). S prihodom nove vlade,⁵ ki je svojo funkcijo nastopila 23. decembra 2003, je prišlo do zmanjšanja števila ministrstev (z 19 na 14) in združevanja nekaterih njihovih pristojnosti. Danes veterani uveljavljajo svoje pravice in rešujejo probleme pri Ministrstvu za družino, veterane in medgeneracijsko solidarnost (Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti), v okviru katerega deluje Oddelek za vojne veterane ter družinske člane umrlih, pregnanih in izginulih veteranov (glej sestavo Vlade Republike Hrvaške, <http://www.vlada.hr>).

Na ministrstvu so za pomoč veteranom odprli tri telefonske linije, na katerih lahko dobijo informacije. Ta poteza se je izkazala kot zelo produktivna, saj se je v enem mesecu (od 30.

---

⁵ Prejšnja vlada je v treh letih mandata takole ocenila svoje delo na področju zagotavljanja pomoči vojnim veteranom in žrtvam domovinske vojne (<http://www.hrvati.de/vlada.html>):

- Vlada je za pomoč žrtvam domovinske vojne v letu 2002 namenila 2,7 milijard kun, sredstva pa kontinuirano rastejo od leta 2000 naprej.
- V dveh letih je žrtvam domovinske vojne dodelila 2041 stanovanj in 920 stanovanjskih kreditov. Za to je bilo porabljeno 973,8 milijonov kun.
- Vpeljala je nacionalni sistem psihosocialne pomoči za vojne veterane in druge vojne žrtve, za kar je bilo v letu 2002 porabljenih 15 milijonov kun (dve leti prej 7 milijonov). V okviru tega programa so odprli regionalne centre za psihotravmo v Zagrebu, Splitu, Osijeku in Reki.
- 100-odstotnim invalidom je bilo dodeljeno 111 osebnih avtomobilov.
- Veterani, ki nimajo nikakršnih prejemkov in so nesposobni za delo (takih je okrog 2.000), iz proračuna prejemajo 1.100 kun mesečno (pravica do oskrbnine).
- Zaposlila je več kot 1.500 veteranov, v letu 2002 je za njihovo zaposlovanje namenila 30 milijonov kun (dvakrat več kot prejšnje leto).
- Izvedla je akcijo Dajmo, da slišijo, in zbrala 17 milijonov kun za pomoč otrokom, žrtvam vojne.

decembra 2003 do 30. januarja 2004) javilo 3.394 veteranov in njihovih družinskih članov. Največji problem za veterane predstavlja stanovanjsko vprašanje, sledijo problemi pri uveljavljanju statusa hrvaškega vojnega invalida ali družinskega člana umrlega, pregnanega ali izginulega veterana, pokojninske in delovne pravice, vprašanja, povezana z brezposelnostjo in programi zaposlovanja, vprašanja o Upravnem sodišču in Hrvaški vojski in podobno.⁶ Poleg telefonskega svetovanja podpredsednica vlade in ministrica za družino, veterane in medgeneracijsko solidarnost, Jadranka Kosor, občasno (dvakrat mesečno) sprejme na razgovor vojne veterane z največjimi oziroma težje rešljivimi problemi (<http://www.hdzausnz.com/priopcenje/2004/veljaca/vlada040204.htm>).

Poleg tega je ministrica najavila, da se pripravlja nov zakon o vojnih veteranih, s katerim bi dolgoročno rešili vsa vprašanja, ki mučijo državljane, ki so sodelovali v domovinski vojni. V februarju 2004 so imenovali člane delovnih skupin, ki naj bi pripravili predlog novega zakona. Zakon naj bi bil predvidoma sprejet do konca leta 2004 (<http://tvrđjava-knin.mediteran.biz/vijesti/>).

3.5.2.2 Veteranska združenja in organizacije

Vojni veterani se imajo možnost vključiti v različne veteranske organizacije. V nekaterih le obujajo spomine na vojne, druge pa so dobro organizirane in imajo velik vpliv na politiko, na primer na to, koliko denarja bodo vlade namenile delovanju ter uveljavljanju pravic in bonitet veteranov (Šket, 2003: 30).

Obstaja tudi svetovna zveza vojnih veteranov (ustanovljena leta 1950 v Parizu). Je mednarodna nevladna organizacija, v katero je vključenih 170 veteranskih združenj iz 84 držav, med njimi tudi hrvaško. V njej je več kot 27 milijonov posameznikov, ki so sodelovali v bojih, zavzemajo pa se za mir in varnost, razorožitev, preprečevanje in mirno reševanje sporov. Člani združenja so tudi vojaki, ki so sodelovali v mirovni misijah, saj se, kot pravijo, odzivajo na spremenjene razmere v svetu (<http://perso.wanadoo.fr/fmac/> in Šket, 2003: 30).

---

⁶ Številna nerešena vprašanja, ki jih veterani in njihovi družinski člani naslavljajo na Ministrstvo, veteranske tožbe, ki se še vedno kopičijo na Upravnem sodišču, članki v dnevnem časopisju ter redne televizijske oddaje o veteranih kažejo, da veteranska problematika na Hrvaškem (kljub v zadnjih letih večjim prizadevanjem številnih družbenih institucij) še vedno ni v celoti rešena, s tem pa tudi njihova družbena reintegracija še ni končana.

Na Hrvaškem so se že v obdobju domovinske vojne, leta 1992, začela ustanavljati prva združenja, skladno z Zakonom o združenjih (Zakon o udrugama). Med prvimi so se pojavila združenja hrvaških vojnih invalidov, združenje staršev umrlih vojnih veteranov (braniteljev), združenje vdov hrvaških vojnih veteranov ter združenje staršev pregnanih, izginulih in prisilno odvedenih hrvaških veteranov »Vukovarske matere«. Glavni namen ustanavljanja teh združenj je bil izboljšanje položaja in nudenje pomoči vojnim veteranom in njihovim družinskim članom. V primeru izginulih in prisilno odvedenih vojnih veteranov in civilistov je cilj teh organizacij (z izvajanjem pritiska na domačo in tujo javnost) čim hitreje pridobiti informacije o njihovi usodi.

V naslednjih letih so se oblikovala združenja vojnih veteranov, prostovoljcev in civilnih žrtev domovinske vojne. Z namenom širjenja svoje mreže (vpliva) na celotno ozemlje Republike Hrvaške so se različna združenja povezovala med seboj v zveze. Vzporedno s procesi združevanja je prihajalo tudi do ločitev (npr: iz že obstoječih združenj je izstopil del članov in ustanovil lastno združenje, ki pa se po načinu delovanja bistveno ne razlikuje od predhodnega) (http://www.mhbdr.hr/hrv/udruge_1.asp).

Trenutno na republiški ravni deluje od 30 do 35 združenj domovinske vojne, medtem ko naj bi skupaj (na državni, županijski in lokalni ravni) na Hrvaškem delovalo okrog 400 združenj veteranov in žrtev domovinske vojne. Na lokalni ravni (po županijah in mestih) delujejo združenja, ki niso člani republiških združenj in skupnosti. Podatki o članstvu v zvezah, ki delujejo na republiški ravni, zaenkrat še niso ažurirani, vendar zveze intenzivno zbirajo podatke o članstvu (Ivanuš, 2004 in http://www.mhbdr.hr/hrv/udruge_1.asp).

Čeprav ima vsako združenje svoj program, se večina teh organizacij zavzema za:

- pomoč in svetovanje njenim članom,
- zaščito statusa in interesov njenih članov,
- sodelovanje z županijskimi in državnimi organi in ustanovami z namenom reševanja problemov in zadovoljevanja potreb njenih članov,
- sodelovanje z mednarodnimi veteranskimi organizacijami,
- zagovarjanje in širjenje resnice o domovinski vojni doma in v tujini,
- zaščito časti in dostojanstva umrlih v domovinski vojni,
- skrb za spomine na domovinsko vojno in herojska dejanja vojnih veteranov.

Za financiranje posameznih veteranskih združenj so ta dolžna prijaviti svoj program Ministrstvu za družino, vojne veterane in medgeneracijsko solidarnost, to pa jim odredi višino finančne pomoči. To pomoč prejemajo združenja enkrat mesečno, ali pa v obliki enkratnega letnega zneska. Poleg tega so tu še skupne programske aktivnosti, katerih nosilec je ministrstvo v sodelovanju z združenji in zvezami. Združenja vojnih veteranov so dolžna ministrstvu poročati o finančnem stanju in porabi sredstev za odobrene programe. V proračunu ministrstva je bilo za finančno podporo veteranskih organizacij predvidenih 15.100.000 kun (http://www.mhbdr.hr/hrv/udruge_3_6.asp).

Veteranske organizacije imajo na Hrvaškem veliko družbeno moč (predvsem zaradi velikega števila veteranov, ki so vanje vključeni) in preko svojih zahtev po izboljšanju položaja vojnih veteranov v družbi tudi velik vpliv na politiko. Poleg tega so nekateri veterani v svoji karieri dosegli visoke politične položaje in se pogosto pojavljajo v množičnih medijih.

3.5.2.3 Centri za psihosocialno pomoč

V okviru pomoči vojnim veteranom in drugim žrtvam vojne delujejo na Hrvaškem Centri za psihosocialno pomoč in so organizirani v vseh županijskih središčih.

Na področju zdravstvene (medicinske) pomoči travmatiziranim veteranom delujejo Nacionalni center za psihotravmo pri KB Dubrava, Center za krizna stanja pri KB Zagreb ter regionalni centri v Zagrebu, Reki, Osijeku in Splitu (več o tem v poglavju Zdravstveni problemi veteranov; psihosocialna pomoč).

3.6 Ekonomska reintegracija

Zagotavljanje finančne neodvisnosti oz. samozadostnosti je za vojne veterane pogosto velik problem. Postkonfliktne družbe se srečujejo z dvojnimi problemom. Na eni strani s pomanjkanjem delovne sile (mobilizacija v oborožene sile, vojne žrtve, begunci) za ponovni zagon industrije in drugih gospodarskih in negospodarskih dejavnosti (tudi vladnih služb). Vojni veterani lahko deloma popolnijo prosta delovna mesta, vendar le, če imajo ustrezno izobrazbo oz. ustrezne veščine. Če oborožen konflikt ni trajal dolgo, je znanje, pridobljeno pred mobilizacijo, še mogoče uporabiti, če pa se je mir vzpostavil po več letih vojskovanja, je treba znanje obnoviti, mladim ljudem, ki so sodelovali v oboroženih konfliktih, pa pridobitev

izobrazbe šele omogočiti. Na drugi strani je za postkonfliktne družbe značilna tudi visoka stopnja brezposelnosti, zlasti ko se začnejo vračati begunci in se izvede demobilizacija oboroženih sil (Garb, 2001: 260).

Pri iskanju zaposlitve so neposredno po končani vojni številni hrvaški veterani izkoristili možnost, da se zaposlijo v Hrvaški vojski. V procesu oblikovanja in nastajanja samostojne Hrvaške vojske so se namreč pojavile potrebe po novih kadrih in razumljivo je, da so se nova delovna mesta večinoma popolnjevala prav s pripadniki, ki so sodelovali v domovinski vojni. Kljub temu je – z ozirom na številčnost te populacije – brezposelnost med veterani še vedno zelo velika, saj predstavljajo okrog 10 % vseh brezposelnih na Hrvaškem.

Poleg tega se je vlada znašla pred novo zahtevno nalogo: zaradi že omenjene profesionalizacije vojske in sodobnih varnostnih trendov bo treba zmanjšati obseg oboroženih sil, kar bo povzročilo nove socialne in politične probleme. Nekaterim delom Hrvaške, še posebno na območjih okrog Knina, predstavlja vojska glavni ekonomski vir. Zmanjšanje oboroženih sil bo tako pomenilo resno ekonomsko grožnjo številnim lokalnim ekonomijam. Odpust več tisoč vojakov bo znatno povečal brezposelnost, ki že tako predstavlja velik problem med veteransko populacijo. Tudi postopno zmanjševanje, ki že poteka, na primer upokojitev 3.000 vojaških oseb, je naletelo na velik odpor znotraj oboroženih sil, kot tudi s strani veteranskih zvez in organizacij. Te se bojijo, da bo to pomenilo konec njihovih posebnih privilegijev (glej: Bellamy, 2003: 198).

3.6.1 Problem brezposelnosti hrvaških vojnih veteranov

S problemi brezposelnosti in zaposlovanjem se ukvarja Hrvaški zavod za zaposlovanje (<http://www.hzz.hr>).⁷ Pri analizi podatkov o brezposelnosti ne smemo spregledati dejstva, da so vanjo vključeni le tisti brezposelni vojni veterani, ki so prijavljeni na Zavod za zaposlovanje, medtem ko realno število brezposelnih ni znano. Eden od razlogov, da se nekateri brezposelni veterani ne prijavijo na Zavod za zaposlovanje, je zakonska regulativa, ki

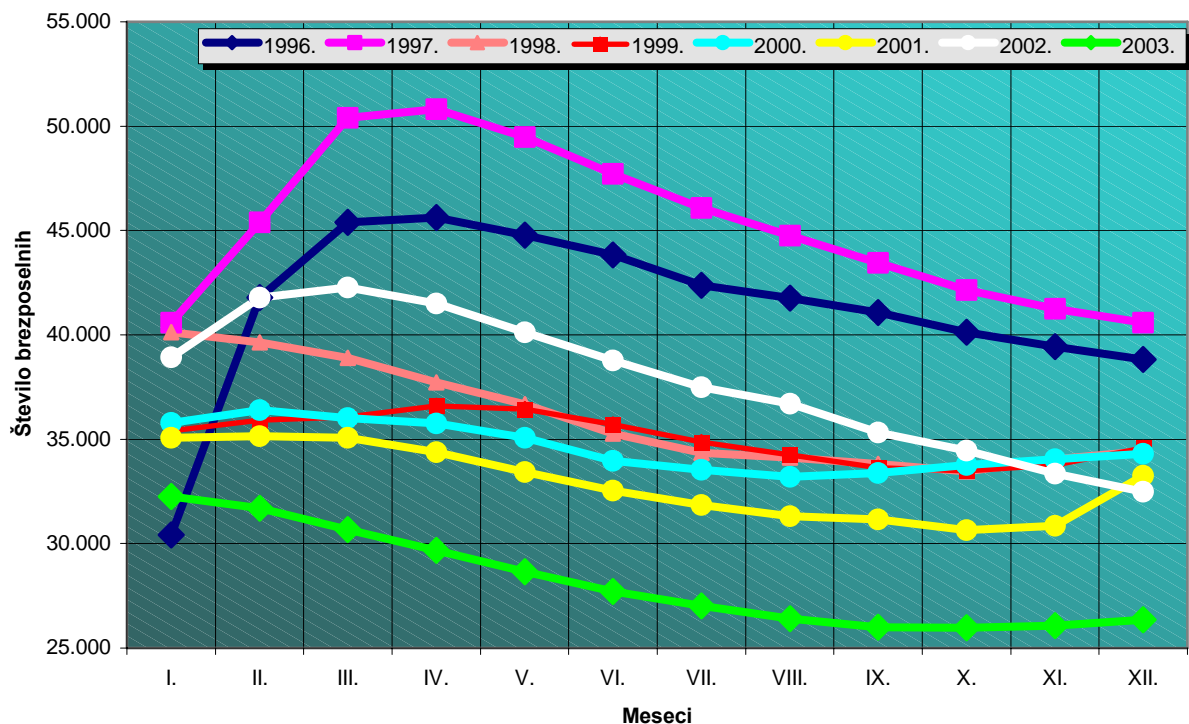
---

⁷ HZZ razpolaga s statističnimi podatki o brezposelnosti vse od leta 1952. Ti podatki so prikazani v obliki tabel in grafov in so objavljeni v mesečnih statističnih biltenih, analitičnih biltenih in letnih izdajah. Podatki so ažurirani enkrat mesečno. HZZ uvršča veteransko populacijo v eno od rizičnih skupin glede na brezposelnost in vodi o njej posebno statistiko.

omogoča zdravstveno zavarovanje vsem vojnim veteranom, ne glede na to, ali so prijavljeni na zavod ali ne (Bukovac, 2002).

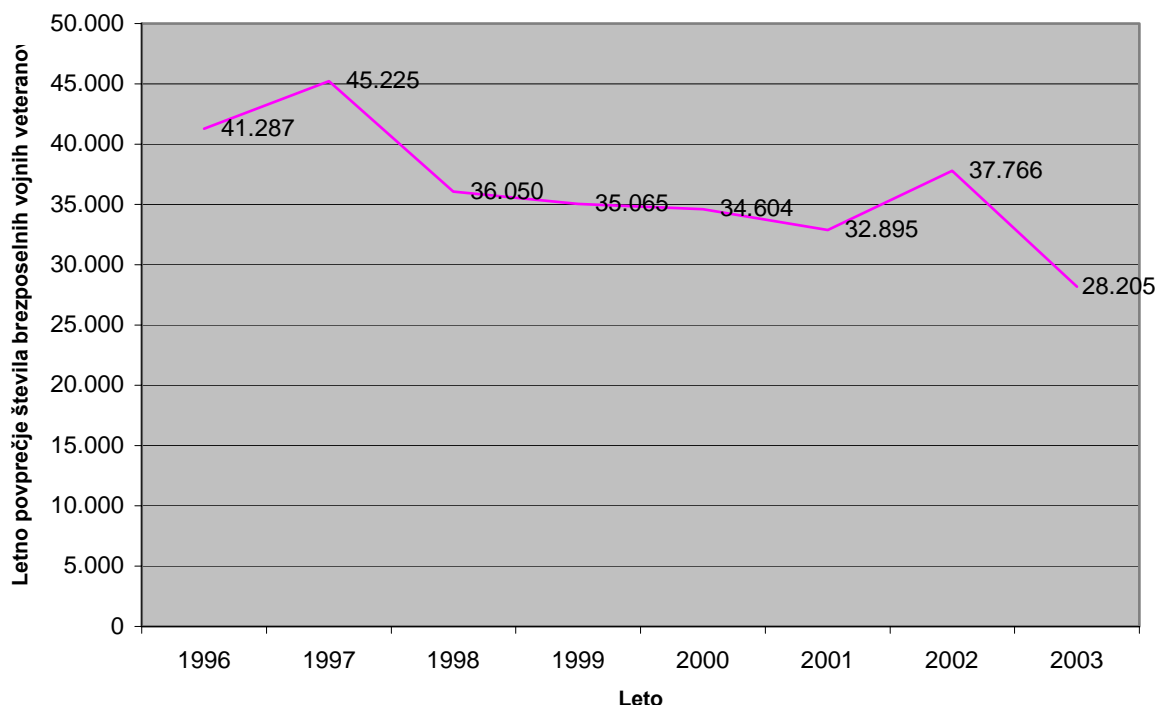
Analizo brezposelnosti med hrvaškimi vojnimi veterani ponazarjata dva grafa. Prvi prikazuje gibanje števila registriranih brezposelnih veteranov med letoma 1996 in 2003 glede na posamezne mesece. Drugi graf, ki sem ga izdelal sam (na podlagi podatkov, ki jih objavlja Hrvaški zavod za zaposlovanje; glej tudi prilogo B), pa prikazuje letno povprečje števila registriranih brezposelnih veteranov med leti 1996 in 2003. Grafa nam torej omogočata spremljanje števila brezposelnih veteranov v kateremkoli časovnem razdobju od konca vojne pa vse do današnjih dni.

Graf 3.6.1.1: Število registriranih brezposelnih hrvaških vojnih veteranov med letoma 1996 in 2003 (glede na posamezni mesec)

Vir: <http://www.hzz.hr/docslike/statistike/grafikon%207.xls>.

Graf 3.6.1.2: Letno povprečje števila brezposelnih vojnih veteranov, prijavljenih na Zavodu za zaposlovanje

Vir podatkov za izdelavo grafa: <http://www.hzz.hr/docslike/statistike/tablica%2012.xls>.

Iz grafov je razvidno, da je bila največja brezposelnost med vojnimi veterani leta 1997, saj je marca in aprila presegla mejo 50.000. Kljub nekaterim odstopanjem (v letu 2002 se je število brezposelnih veteranov znatno povečalo, kar v veliki meri pripisujem odpuščanju presežnih kadrov zaradi že omenjene reorganizacije oboroženih sil), stopnja brezposelnosti od leta 1997 naprej vztrajno pada. Med leti 1998 in 2001 se je število brezposelnih vojnih veteranov vseskozi gibalo med 30.000 in 40.000. Vladni program zaposlovanja vojnih veteranov je največji uspeh doživel aprila 2003, ko se je brezposelnost prvič spustila pod mejo 30.000 in je bila najmanjša prav ob koncu leta 2003 (septembra in oktobra manj kot 26.000 brezposelnih veteranov). Za razliko od brezposelnosti vojnih veteranov pa splošna brezposelnost že več let naglo narašča.⁸

⁸ Število brezposelnih se je, v obdobju od začetka vojne do danes, podvojilo (leta 1990 je bilo v povprečju nekaj več kot 160.000 brezposelnih, leta 2003 pa kar 329.799 brezposelnih). Od konca vojne se je povprečno število brezposelnih hrvaških državljanov iz leta v leto povečevalo, vrhunec pa doživel v letih 2001 in 2002, ko je bilo registriranih več kot 380.000 brezposelnih (<http://www.hzz.hr/docslike/statistike/tablica%2014.xls>). V juliju 2004 je stopnja registrirane brezposelnosti znašala 17,2 %, kar je še vedno visoko nad evropskim povprečjem (<http://www.dzs.hr/>).

V nadaljevanju analize o brezposelnosti vojnih veteranov izhajam iz podatkov za leto 2003. Glede na to, da lahko stopnja brezposelnosti po mesecih znatno variira (prikazano v grafu 3.6.1.1), sem v analizo vključil povprečje brezposelnih glede na vseh 12 mesecev. Brezposelne veterane bom primerjal glede na starost, spol, izobrazbo ter glede na županije, iz katerih prihajajo (glej prilogo B).

Glede na starost brezposelnih vojnih veteranov (braniteljev) so v letu 2003 obstajale štiri približno enako velike starostne skupine (od 30 do 34 let jih je starih 17,5 %; skupina od 35 do 39 let predstavlja 19,8 % vseh brezposelnih; od 40 do 44 let 20,4 % vseh in od 45 do 49 let 17,8 % vseh brezposelnih veteranov). Iz teh podatkov je razvidno, da je danes več kot $\frac{3}{4}$ brezposelnih veteranov starih od 30 do 49 let. Po številčnosti si sledijo: skupina od 50 do 54 let (12,6 %), od 25 do 29 let (6,2 %); od 55 do 59 (4,7 %) ter nad 60 let manj kot 1 % vseh brezposelnih. Poleg tega so bili v letu 2003 tudi 3 brezposelni veterani, stari manj od 18 let (v februarju leta 1996 je bilo 50 brezposelnih veteranov, mlajših od 18 let, kar kaže, da so v domovinski vojni sodelovali tudi otroci vojaki).

Glede na to, da je od konca vojne minilo že več kot osem let, lahko sklenem, da je bila večina veteranov med vojno stara med 19 in 39 let (več kot 80 % vseh veteranov).

Glede na spol je velika večina brezposelnih vojnih veteranov moških, medtem ko ženske predstavljajo le nekaj več kot 4 % (delež žensk med brezposelnimi veterani se je od konca domovinske vojne gibal med 3 in 4,5 %) te populacije.

Glede na izobrazbo predstavlja večino brezposelnih veteranov v letu 2003 skupina kvalificiranih ter visokokvalificiranih delavcev, to so delavci s poklicno izobrazbo (skoraj 40 %), sledijo polkvalificirani delavci z osnovnošolsko izobrazbo (25 % vseh brezposelnih), skoraj 20 % je nekvalificiranih delavcev (nedokončana osnovna šola), sledijo tisti s srednješolsko izobrazbo (več kot 10 %), okrog 4 % brezposelnih pa ima višješolsko oz. univerzitetno izobrazbo.

Glede na te podatke lahko sklenem, da je stanje glede izobraženosti brezposelnih veteranov zelo slabo. Žal ima danes – kljub vsem političnim in družbenim prizadevanjem – skoraj 85 % vseh brezposelnih vojnih veteranov manj kot srednješolsko izobrazbo.

Glede na potrebe po delovni sili je bilo v letu 2003 na Hrvaškem največ povpraševanja po kvalificiranih in visokokvalificiranih delavcih (skoraj 38 % vseh potreb) ter polkvalificiranih delavcih (23 %). Izkazana potreba po delavcih visoke strokovne usposobljenosti (višješolska in univerzitetna izobrazba) je 20,3 %, srednje strokovne usposobljenosti 12,8 % in po nekvalificiranih delavcih 5,8 %. Glede na rezultate analize potreb po delovni sili iz leta 1996 in 1997 Središnje službe HZZ (Bošnjak, 1998 in <http://www.hzz.hr>) se je povečalo povpraševanje po kvalificiranih delavcih in strokovnjakih na račun nekvalificiranih delavcev.

Glede na zgoraj navedene podatke lahko sklenem, da nekatere izobrazbene skupine veteranov po svojem obsegu sicer ustrezajo potrebam na trgu; sem sodijo kvalificirani in polkvalificirani delavci ter tisti s srednješolsko izobrazbo. Izjema so nekvalificirani, katerih delež med brezposelnimi veterani je znatno prevelik, medtem ko imajo tisti z visoko izobrazbo boljše možnosti za zaposlitev.

Brezposelnost po županijah: Največjo brezposelnost vojnih veteranov beležijo v Splitsko-dalmatinski županiji (več kot 3.000 brezposelnih); sledijo mesto Zagreb, Osješko-baranjska županija, Vukovarsko-sremska županija, Sisačko-moslavačka, Brodsko-posavska ter Karlovska županija (z več kot 2.000 brezposelnimi na županijo).

2.6.2 Vladni program zaposlovanja vojnih veteranov

Za zmanjšanje brezposelnosti na Hrvaškem je vlada sprejela poseben program. Vladni program zaposlovanja omogoča sofinanciranje zaposlovanja, samozaposlovanja in izobraževanja vseh kategorij brezposelnih oseb, še posebej tistih, ki jih je brezposelnost najbolj prizadela. Med te sodijo tudi vojni veterani,⁹ ki so zaradi sodelovanja v domovinski vojni izgubili delovno mesto ali prekinili redno izobraževanje in tako niso imeli možnosti pridobiti ustreznih znanj in veščin in postati konkurenčni na trgu dela. Ciljna skupina niso le

---

⁹ Poleg veteranov posebno pozornost namenjajo še naslednjim ogroženim skupinam (<http://www.hzz.hr/cache.aspx?pg=hzz.asp&cache=1&id=3842&type=>):

- mladim, visoko izobraženim osebam, ki so pravkar končali študij na fakultetah;
- mladim, kvalificiranim in visokokvalificiranim osebam (predstavljajo najštevilčnejšo skupino med brezposelnimi), ki težko pridejo do prakse, ki je pogoj za pridobitev prave zaposlitve;
- starejšim brezposelnim osebam, ki si zaradi neustrezne izobrazbe in veščin niso sposobni sami najti zaposlitve pri zasebnih delodajalcih;
- invalidom in drugim težje zaposljivim osebam.

brezposelni vojni veterani, temveč tudi njihovi otroci ter družinski člani umrlih oz. izginulih veteranov (<http://www.hzz.hr/hzz.asp?ID=4405>).

V prvem letu delovnega razmerja država subvencionira 70 % zneska bruto plače, v drugem letu pa 50 % bruto plače veterana. Delodajalec je pri tem dolžan obdržati sofinancirano osebo v delovnem razmerju do izteka subvencioniranja, poleg tega pa v tem obdobju ne sme odpuščati drugih delavcev. Drugi ukrep omogoča veteranom povračilo dela stroškov šolanja in strokovnega usposabljanja, ki ga zahteva delodajalec, oziroma v primeru samozaposlovanja. Ta program predvideva tudi spremembe zakonskega okvira, s katerimi se regulira trg dela, modernizacijo institucij, ki delujejo na trgu dela, ukrepe, s katerimi se bo (posredno ali neposredno) izboljšalo zaposlovanje kot tudi sprejemanje ukrepov, ki odpravljajo ovire in vzpodbujajo vlaganje v gospodarstvo (Bešir, 2001 in <http://www.hzz.hr/hzz.asp?ID=4405>). Poleg tega poteka (na področju zaposlovanja veteranov) v sodelovanju z Ministrstvom za gospodarstvo oblikovanje novih programov za pomoč malim in srednje velikim podjetjem (RES PUBLICA, Meta, emisija za branitelje, HTV 1, 31/3-2004).

Vlada je v okviru tega programa za leto 2004 sprejela naslednje ukrepe (http://www.gospic.hr/grad/program_branitelji.doc):

1. strokovno usposabljanje za poznanega delodajalca (usposabljanje za poklic, ki je potrebno delodajalcu)

Ministrstvo za družino, veterane in medgeneracijsko solidarnost sofinancira 90 % stroškov usposabljanja (teoretičnega in praktičnega dela ter drugih materialnih stroškov), medtem ko je delodajalec dolžan poravnati preostalih 10 %. Usposobljeno osebo je dolžan zaposliti in jo obdržati v delovnem razmerju vsaj 24 mesecev. Zahtevo za koriščenje te pravice mora delodajalec vložiti pri omenjenem ministrstvu.

2. strokovno usposabljanje za nepoznanega delodajalca

Ta ukrep predvideva naslednje izobraževalne aktivnosti:

- pridobitev ustrezne izobrazbe za prvi poklic,
- strokovno usposabljanje za nepoznanega delodajalca (deficitarni poklici),
- strokovno usposabljanje za samozaposlovanje,
- pridobitev dodatnih znanj in veščin.

Ministrstvo za družino, veterane in medgeneracijsko solidarnost krije stroške tovrstnega usposabljanja do višine 7.000 kun. Izobraževalni program in izobraževalno ustanovo izbere izobraževanec sam (verificirani programi).

3. samozaposlovanje

Ministrstvo osebi iz ciljne skupine, ki se namerava zaposliti z opravljanjem samostojne dejavnosti, izplača enkratno denarno pomoč v višini 20.000 kun (v primeru, da je za navedeno dejavnost potrebno določeno izobraževanje).

4. kreditiranje malega in srednjega podjetništva

Ministrstvo za družino, veterane in medgeneracijsko solidarnost subvencionira obrestno mero v višini 2 % za kreditne programe Ministrstva za gospodarstvo, delo in podjetništvo, s katerimi se kreditirajo podjetniki-začetniki in tisti, ki razvijajo že obstoječo dejavnost. Kredit s subvencionirano obrestno mero lahko koristijo osebe iz ciljne skupine ter fizične in pravne osebe, ki zaposlujejo osebe iz ciljne skupine. Če gre za podjetnika-začetnika iz ciljne skupine, je možno skupno uveljavljanje pravic iz točk 2, 3 in 4.

5. spodbujanje ustanavljanja zadrug za vojne veterane

Ministrstvo za družino, veterane in medgeneracijsko solidarnost podpira razvoj zadrugarstva kot posebne oblike podjetništva, ki omogoča organizirano in strokovno vodeno opravljanje dejavnosti ter skupni nastop na tržišču.

Ministrstvo financira in koordinira:

- promocijo zadrugarstva,
- izobraževanje veteranov za podjetništvo in zadrugarstvo, koordinacijo med obstoječimi zadrugami ter ustanavljanje in odpiranje novih zadrug.¹⁰

---

¹⁰ Ministrica Jadranka Kosor in predstavniki Poljedelske živinorejsko-sadjarske zadruge Samobor so maja 2004 v Bregani podpisali dogovor o spodbujanju ustanavljanja zadrug v okviru izvajanja programa zaposlovanja in samozaposlovanja vojnih veteranov. S tem pilotnim projektom, vrednim 500.000 kun, bo ministrstvo podprlo delo te zadruge. Cilj zadruge je vzpodbuditi čim večje število veteranov za pridobitev lastne zaposlitve, postala pa naj bi tudi center za informiranje in pomoč pri iskanju zaposlitve. Kosorjeva je naznanila, da se bodo taki projekti začeli izvajati po vsej državi, še posebej na področjih posebne državne skrbi, izkušnje iz te zadruge pa bodo vplivale tudi na oblikovanje proračuna za naslednje leto (<http://www.index.hr/clanak.aspx?id=203790>).

6. podpora posameznim projektom

Ministrstvo za družino, veterane in medgeneracijsko solidarnost daje denarno podporo posameznim poslovnim projektom, s katerimi bi se odprla nova delovna mesta za najmanj tri osebe iz ciljne skupine. To podporo lahko koristi tudi zadruga za vojne veterane. Zahteve za tovrstno pomoč sprejema ministrstvo po predhodno objavljenem »Javnem pozivu«.

Ta program, za katerega je vlada v letu 2004 iz državnega proračuna namenila okrog 11 milijonov kun, predstavlja nov pomemben korak k zmanjševanju brezposelnosti med veterani, hkrati pa daje občutek, da nova vlada resno in odgovorno izvaja eno od svojih temeljnih nalog, to je prizadevanje po takojšnji in učinkoviti reintegraciji vojnih veteranov.

3.6.3 Izobraževanje in poklicno usposabljanje vojnih veteranov

Z izobrazbeno problematiko hrvaških vojnih veteranov (t. i. braniteljska populacija) se je podrobneje ukvarjal Bošnjak (1998). Izhaja iz izkušenj ZDA, Nemčije in Japonske, da je vlaganje v izobraževanje, še posebej v izobraževanje veteranske populacije, eden od ključev za razvoj nacionalnega gospodarstva. Med probleme, s katerimi se srečuje hrvaška družba in ki bistveno vplivajo na proces izobraževanja, Bošnjak našteva:

- sprememba demografske slike prebivalstva

Zaradi srbske agresije na Republiko Hrvaško je moralo svoje domove zapustiti več kot 300.000 Hrvatov, medtem ko je bilo na srbski strani okrog 150.000 (po nekaterih trditvah celo 200.000) beguncev. Glede na dejstvo, da je večina teh pregnancev več kot pet let prisilno preživela drugje (hrvaški pregnanci so se naseljevali v večjih hrvaških mestih in na jadranski obali), bi bilo nerealno pričakovati množični povratek na osvobojena območja. V proces reintegracije bo verjetno vključen starejši del populacije (povratniki), medtem ko bodo mladi ostali v mestih, v katerih se sedaj nahajajo. Takšno stanje bo vsekakor vplivalo na izobrazbeno in kvalifikacijsko strukturo delovne sile in s tem posredno na gospodarski razvoj hrvaške države.

- sprememba profesionalnega statusa in njen vpliv na izobrazbeno-kvalifikacijsko strukturo delovne sile

Gre za prehode večjega števila ljudi (predvsem strokovnjakov) iz ene dejavnosti v drugo – zlasti v nekatere institucije državne uprave, ki jih pred razglasitvijo samostojnosti hrvaške

države ni bilo (npr. zunanje zadeve, vojska, nacionalna varnost). V te dejavnosti so prišli strokovnjaki drugih profesij in zanimanj, kar bo verjetno vplivalo na razvoj nacionalnega gospodarstva. Zaradi odhoda kakovostnih in visokokvalificiranih kadrov bo v gospodarstvu, pa tudi v nekaterih drugih dejavnostih (izobraževanju, zdravstvu, kulturi) nastal kvalifikacijski deficit.

- tranzicijski problemi in njihov vpliv na strukturo delovne sile

S postopnim prehodom iz enega v drug sistem ter z vključevanjem hrvaškega gospodarstva na svetovno tržišče se postavlja vprašanje ustreznosti kvalifikacijske strukture hrvaške delovne sile in prilagojenost te strukture novim potrebam.

- problemi veteranske populacije in njihova projekcija na izobrazbeno-kvalifikacijsko strukturo delovne sile

Bošnjak ugotavlja, da je stanje med veteransko populacijo kritično. Izobrazbena struktura je nezadovoljiva, saj ima večina brezposelnih veteranov nedokončano srednjo šolo (več kot 80 %); socialno-ekonomski status je slabši od hrvaškega povprečja, kar je lahko dodatni motivacijski dejavnik za nadaljnje šolanje, hkrati pa tudi ovira; njihovi denarni prejemki so pod hrvaškim povprečjem, kar kaže na potrebo javne finančne podpore izobraževanju veteranov.

V sklepu Bošnjak ugotavlja, da kljub vladnim prizadevanjem ter zakonski regulativi država ni zadovoljila vseh pričakovanj vojnih veteranov in žrtev vojne. Socialna skrb je bila do Bošnjakove analize stanja (izšla leta 1998) osredotočena predvsem na nudenje neposredne materialne in finančne pomoči, zelo malo pa na usposabljanje te populacije za samostojno reševanje življenjskih problemov. Paradoksalna situacija pri izobraževanju in zaposlovanju vojnih veteranov je, da je zakonska regulativa veteranom omogočila šolanje na višjih in visokih šolah, izobraževalni interesi veteranske populacije pa so kratkoročni: kakršnokoli zaposlovanje, če že ni možno usposabljanje in zaposlovanje za konkretno delovno mesto. Velik del veteranov namreč (zaradi življenjske dobe, pomanjkljivega predhodnega izobraževanja in nerešenega financiranja) ni zainteresiran za ponujeno obliko šolanja; najbolj jih zanimajo različne strokovne prekvalifikacije, ki bi omogočile čim hitrejšo zaposlitev.

To kaže na dejstvo, da v resnici niso poznane izobraževalne potrebe veteranske populacije, da se ne pozna raven njihovih izobraževalnih inspiracij, niti ni skrbi za razvoj njihovih izobraževalnih interesov in motivacije za izobraževanje. Podobno prihajajo vse bolj do izraza tudi problemi veteranov, ki so od države dobili poljedelsko zemljišče, kredite za poljedelsko in drugo mehanizacijo ali kredite za samozaposlovanje, pa zaradi pomanjkljive ali neprimerne strokovnosti ne morejo uspešno poslovati. Te skupine je nujno treba dodatno usposabljanje za dejavnost, za katero so kreditirani. Posebno poglavje so vprašanja nivoja usposobljenosti za sodelovanje v demokratičnih procesih, usposobljenosti za prosti čas in organizacijo kakovostnega zasebnega življenja. O teh področjih človekove kompetentnosti se še ne razmišlja, kaj šele, da bi se jih financiralo (Bošnjak, 1998: 117).

Samo s kakovostnim in celostnim izobraževanjem veteranov je mogoče ustvariti pogoje za njihovo integracijo v prihajajoče globalne družbene trende. Pridobitev visoke strokovne usposobljenosti in prehod iz nižjih v višje družbene sloje bosta tem ljudem omogočila širšo poklicno mobilnost in eksistenco. Sistemski pristop k izobraževanju vseh kategorij veteranov, še posebno tistih s statusom hrvaških vojnih invalidov, bo zmanjšal pritiske na fonde socialne pomoči, hkrati pa jim omogočil večji prispevek k splošni družbeni blaginji (Bošnjak, 1998).

3.7 Zdravstveni problemi veteranov

Vojni veterani se ob vračanju v civilno življenje srečujejo s številnimi problemi. Njihova reintegracija, tako ekonomska kot družbena, pa je še otežena, če trpijo za zdravstvenimi posledicami vojne. Njihove zdravstvene težave so lahko fizične (sem uvrščamo rane in poškodbe, ki so jih utrpeli v boju in lahko povzročijo trajno invalidnost) ali psihične narave (hude psihične obremenitve lahko privedejo do psihičnih motenj, ki so lahko dolgotrajne in se lahko pojavijo tudi nekaj deset let po travmatičnem izkustvu). Fizičnih in psihičnih težav (motenj) pa ni mogoče povsem ločevati. Čeprav se invalida ne obravnava kot psihično obolele osebe, lahko njegova invalidnost povzroči hude psihične motnje; po drugi strani se lahko tudi psihične težave manifestirajo v obliki fizičnih težav.

3.7.1 Ranjenost oz. invalidnost

Posebno skupino vojnih žrtev predstavljajo vojni in civilni ranjenci s trajnimi poškodbami, ki jih ovirajo ali delno onеспособljajo za samostojno in aktivno življenje v skupnosti. Med veterani domovinske vojne naj bi bilo več kot 25.000 invalidov (http://public.srce.hr/izazov_dobra/mhbdr.htm).

Tako kot druge skupine vojnih žrtev tudi vojni invalidi niso homogena skupina. Med glavne skupne značilnosti hrvaških vojnih invalidov prištevamo njihovo vidno oz. nevidno telesno pomankljivost (izgubo) ali poškodbo, podobno starostno strukturo ter pripadnost hrvaški vojski ali policiji (Krizmanić, 1995a: 99).

Reakcije na ranjenost oz. invalidnost se pri posameznikih precej razlikujejo in so odvisne od številnih dejavnikov. Eden od njih je motivacija, s katero se vključili v bojevanje. Tisti, ki so se sami odločili za obrambo domovine, se praviloma hitreje in lažje prilagajajo trajnim posledicam poškodb. Osebe, ki v vojnih akcijah niso sodelovale po lastni izbiri, ampak so le žrtve teh akcij (npr. rekruti, civilisti), se težje prilagodijo tem posledicam (predvsem zaradi močnih občutkov izgube nadzora nad dogajanjem, kateremu so bili priča). Drugi dejavniki, ki vplivajo na reakcijo ranjenca, so: vrsta poškodbe in njene posledice; okoliščine, v katerih je bil ranjen; osebna struktura posameznika (njegov značaj: npr. upornost, discipliniranost, način soočenja s stresom); sistem vrednot; izkušnje iz preteklosti; družinski status; reakcija družbe na njegovo invalidnost in druge (Krizmanić, 1995a: 99).

Posameznikom, ki se morajo prilagoditi na trajno invalidnost, je treba pravočasno zagotoviti ustrezno pomoč, ki poleg medicinske vključuje tudi psihosocialno in profesionalno rehabilitacijo. Pomemben del psihosocialne rehabilitacije predstavlja psihološka pomoč in podpora, ki mora biti – če hočemo, da je maksimalno učinkovita – individualna, torej prilagojena (po vsebini, obsegu in načinu) vsakemu posamezniku. Invalidom je treba zagotoviti emocionalno podporo; poslušanje in razumevanje njihovih travmatskih izkušenj počasi slabi intenziteto z njimi povezanih čustev in mu omogoča bolj realen pogled na celotno situacijo (Krizmanić, 1995a: 99, 100 in Krizmanić, 1995c: 47).

Pomembno je, da psihološko podporo invalidom poleg različnih strokovnjakov (psihologov, socialnih delavcev, zdravstvenega osebja, duhovnikov) zagotovijo tudi njihovi sosedi in

sokrajani (npr. z občasnimi obiski). Dejstvo, da njihovi bližnji še vedno računajo nanje in jih vključujejo v svoje načrte, predstavlja za njih veliko moralno podporo in najboljšo psihološko pomoč pri procesu njihove reintegracije. Pri tem stopnja in vrsta njihove poškodbe (npr. izguba vida, sluha ali zmanjšana možnost gibanja) ne sme imeti odločilne vloge. V skupnosti, ki se mora ponovno postaviti na noge, je vsak član dragocen in lahko s svojim znanjem in izkušnjami prispeva k uspešnosti obnove (Krizmanić, 1995a: 101 in Krizmanić, 1995c: 47).

Raziskava, ki je bila izvedena leta 1993 med vojnimi invalidi domovinske vojne (vključenih več kot 300 invalidov, najmanj 50-odstotnih, med njimi tudi paraplegiki) je pokazala, da jih – kljub njihovim telesnim poškodbam, ki jih ovirajo pri gibanju in drugih telesnih funkcijah – najbolj muči občutek odgovornosti za smrt najboljših prijateljev. Pojavlja se tudi »krivda preživetja«, ki je značilna za ljudi, ki so preživeli vojne ali koncentracijska taborišča.¹¹ Pri velikem številu vojnih veteranov (invalidov) je mogoče odkriti vsaj kak simptom posttravmatske stresne motnje (za postavitev diagnoze PTSM je treba v obdobju enega meseca odkriti od pet do šest simptomov; v tem primeru je pri večini mogoče prepoznati od dva do tri) (Gabrić, 1999).

Večina invalidov s fizičnimi poškodbami je že davno zaključila medicinsko rehabilitacijo (ki običajno vključuje tudi bivanje v toplicah in zdraviliščih), medtem ko številne med njimi še vedno spremljajo psihične težave.

3.7.2 Psihopatološke spremembe pri vojnih veteranih

Zaradi destruktivnosti vojne za življenje in civilizacijo se zdravniki nagibajo k tezi, da je vojna osnovna duševna bolezen, ki prizadene človeštvo. Mnogi vojni veterani se ne morejo otresti nastalih duševnih motenj in se niso več sposobni vključiti v aktivno življenje. Nekateri lahko sicer še nekaj let po končani vojni ne pokažejo duševnih bolezenskih stanj, ko pa se ta pozneje vendarle razvijejo, pri nekaterih vojna doživetja lahko priznamo kot pomemben patogeni dejavnik. Motnje se kažejo predvsem v intimnih doživetjih, kar se lahko odraža tudi v duševni nestabilnosti partnerja (Kostenapfel, 1986: 538, 539).

---

¹¹ Po podatkih Mednarodnega rdečega križa naj bi bilo med domovinsko vojno v srbskih koncentracijskih taboriščih zaprtih več kot 8.000 ujetnikov (8.165 evidentiranih, medtem ko naj bi bilo realno število ujetnikov še veliko večje). Nekdanji ujetniki poročajo o fizičnem nasilju, mučenju, na nekaterih naj bi celo izvajali medicinske poskuse. V času ujetništva naj bi življenje izgubilo okrog 300 vojakov, nekateri naj bi umrli že v času prevoza do taborišč (Kljajić, 1999).

Izkušnje iz prejšnjih vojn kažejo, da je, ne glede na vrsto vojne (pravična, nepravična, osvajalna, obrambna ...), veteranski sindrom vedno prisoten pri določenem številu vojakov, njegov delež pa ni stalen, ampak je odvisen od različnih dejavnikov (npr. motivacije za sodelovanje v vojni, pravičnosti-nepravičnosti vojne, izpostavljenosti vojnim strahotam, psihološki podpori zaledja, povojnega odnosa družbe do veteranov, itd.) (Kulenović, 1992: 105).

Čeprav osebnostna struktura in občutljivost nekaterih vojakov lahko privede do tega, da hitreje podležejo stresnim razmeram, ima narava sodobne vojne veliko večjo težo in odgovornost za psihični zlom. V vojni se pogosto zgodi, da je pritisk na človeško psiho prevelik, da bi se ga dalo obvladati. Vojaki na fronti se zavedajo, da lahko v vsakem trenutku izgubijo življenje, na to pa jih stalno spominjajo mrtvi in iznakaženi tovariši okoli njih. Zato so izgube zaradi psihičnih vzrokov v vojni prav tako neizogibne kot strelne rane in poškodbe granat (Gabriel v Kulenović, 1992: 107).

Dve glavni psihični motnji, ki prizadanejo vojne veterane in sta pogojeni z vojno, sta borbena stresna reakcija in posttravmatska stresna motnja.

3.7.2.1 Borbena stresna reakcija

Borbena stresna reakcija (combat stress reaction) je psihični zlom živcev na bojišču, ki se manifestira kot nemir, psihomotorična retardacija, psihološki umik, disociacija in konverzivna reakcija. Osnovna značilnost te motnje je, da vojak popolnoma preneha delovati, ali pa se obnaša na tako nevaren in neustrezen način, da postane nevaren za sebe in svoje tovariše (Kormos v Solomon, 1998).

Čeprav se borbena stresna reakcija pojavlja znotraj bojišča in traja razmeroma kratek čas, je njene posledice mogoče čutiti še dolgo zatem. Pri žrtvah se pojavijo čustva nemoči in ranljivosti. Svojega zloma se pogosto sramujejo in ga obravnavajo kot zlom lastne moškosti in poguma. To še dodatno spodkopava njihovo samozavest in vero vase in v druge. Čeprav v mnogo primerih ta čustva izginejo, pa se pri nekaterih žrtvah razvije posttravmatska stresna motnja; ta se lahko razvije tudi sama od sebe, brez kakršnegakoli vidnega zloma v času borbe (Solomon, 1998).

3.7.2.2 Posttravmatska stresna motnja

Ko govorimo o psihičnih težavah, ki so posledica reakcije na stres v boju, je za našo problematiko še posebej pomembna posttravmatska stresna motnja (v nadaljevanju PTSM). Za PTSM je značilna izpostavljenost izredno hudemu (di)stresnemu dogajanju in pojavljanje motečih telesnih, duševnih in vedenjskih posledic. Ameriško psihiatrično združenje (American Psychiatric Association) v priročniku DSM-III-R iz leta 1987 uvaja posttravmatsko stresno motnjo kot uradno diagnostično kategorijo, hkrati pa navaja tri skupine zanj značilnih simptomov (Jukić, Muačević, 1992: 29; Musek, 1994: 39; Havelka: 10):

1. **ponovna izkušnja travmatičnega dogodka** (stalno ponovno doživljanje travme v mislih in sanjah je najbolj značilna karakteristika PTSM);
2. **izogibanje in otopelost** (otopela odzivnost ali zmanjšano vključevanje v zunanji svet);
3. **povečana stopnja psihofiziološke vzburjenosti** (pretirana budnost oziroma prestrašenost, motnje spomina, težavna koncentracija, nespečnost ipd.).

Za postavitev diagnoze PTSM morajo značilni simptomi trajati najmanj mesec dni. Priročnik opredeljuje tri oblike PTSM: akutno, kronično in odloženo (simptomi se pokažejo vsaj šest mesecev po travmi) (Jukić, Muačević, 1992: 29; Musek, 1994: 40).

Posttravmatsko stresno motnjo lahko spremljajo tudi razni drugi pojavi, ki so neposredno povezani z njo, npr.: strah in depresija, zloraba raznih drog (veliko je poročil o zlorabi alkohola in drugih drog zlasti med vojnimi veterani), težave s telesnim zdravjem (utrujenost, glavoboli, bolečine v prsnem košu, želodčne in ledvične težave, bolezni dihal, infekcijske bolezni in oslabitev imunskega sistema) in problemi v socialnih odnosih (Sipprelle, 1994: 23).

Do danes je na Hrvaškem diagnozo PTSM dobilo že okrog 60.000 ljudi, čeprav so številni hrvaški psihiatri skeptični glede objektivnosti sprejemanja te diagnoze. Ta specifična bolezen se namreč težko diagnosticira, saj se razvije sčasoma in se manifestira na različne načine. Po drugi strani je bilo ugotovljeno, da so številni brez utemeljenega razloga pridobili diagnozo PTSM, s katero so si zagotovili dodatne pravice in ugodnosti. Vodja Psihiatrične bolnišnice Vrabče v Zagrebu, dr. Vlado Jukić, ki je doktoriral prav na temo Posttravmatska stresna motnja, ugotavlja, da je število obolelih občutno manjše od zgoraj navedene številke. Glede na rezultate njegovih raziskav naj bi bilo število resnično obolelih manjše od 30.000, kar pa je

še vedno dovolj velik razlog za zaskrbljenost, če pomislimo na možne posledice; samomor je lahko le eden od tragičnih izhodov te bolezni (Zadravec, 2003).

Čiček in Šumić (2000) sta pri opazovanju pojava posttravmatske stresne motnje med veterani na Hrvaškem ugotovila naslednje:

- Prva značilnost je množičnost. Istočasno je s to motnjo zaznamovan večji del določene populacije.
- Travmatizirani veterani so žrtve vojnih aktivnosti, ki so služile obćemu interesu in jih je hrvaška družba visoko vrednotila, spodbujala in deloma idealizirala.
- Psihoterapija travmatiziranih veteranov poteka v neugodnih povojnih razmerah (padec obćega standarda, kriminal, korupcija).
- Naslednja težava je neustrezen odnos uslužbencev različnih institucij, s katerimi se vsakodnevno srećujejo veterani pri uveljavljanju svojega statusa in pravic (za to je v veliki meri kriva njihova številćnost). Obstaja možnost, da travmatizirana oseba svoja negativna doživjetja prenese na terapevta, kar lahko ovira njun delovni odnos.
- Naslednja značilnost je transgeneracijsko sporoćilo, povezano z desetletja trajajoćo nevarnostjo, preganjanjem in ubijanjem, ki preti od vedno istega sovraćnika, shranjeno v podzavesti mnogih posameznikov, kot tudi celotne populacije.
- Veterani so bili udeleženeci vojne, ki pomeni neposredno življenjsko nevarnost, unićenje, možnost poškodb in bolezni, posilstev in izgube ljubljenih oseb.¹²

Psihićne travme pa niso prisotne le med samimi veterani. Raziskave so pokazale veliko stopnjo sekundarne travmatizacije med ženami in otroki travmatiziranih veteranov. Psihićna travma namreć lahko sproži valove, ki se širijo v krogih in poleg žrtev prizadanejo tudi osebe, ki so jim blizu. Žene in družine travmatiziranih veteranov lahko doživijo znatno ćustveno motnjo in postanejo posredne žrtve te travme¹³ (Ajduković, 1995: 296; Solomon, 1998).

---

¹² Najpogostejši občutki, zaradi katerih pri žrtvah domovinske vojne prihaja do psihotravmatizacije, so: izguba občutka ljubezni oz. razočaranje nad prijatelji srbske narodnosti (separacijski in kastracijski strahovi), občutki krivde (pogosti občutki t. i. krivde preživlelega; v razmerah, v katerih je umrlo večje število bližnjih oseb, se preživeli lahko počutijo krive, da so ostali živi) ter občutki depresije. Najpogostejše obrambe psihotravmatiziranih so: projekcija, negacija, nekritićna identifikacija ter idealizacija, ki jo pogosto spremlja še demonizacija (Klain, 2000: 9, 10).

¹³ Psihologinja Ivona Mikulandra je predstavila rezultate raziskave, ki jo je opravila med soprogi hrvaćkih veteranov domovinske vojne; pri vsaki tretji ženi so opaženi simptomi posttravmatske stresne motnje, kar 75 % vprašanih pa kaže simptome depresije. Ti so posledica občutkov krivde za nastale razmere, v katerih se nahajajo njihovi soprogi in katerim same ne morejo pomagati; to vodi do frustracij in izgube samospoštovanja. Zanimivo je, da si zelo malo žena poišće psihološko pomoć; večina se zanaša le na jemanje zdravil (Juras, 2003).

Glede na dejstvo, da je v domovinski vojni (med leti 1990 in 1996) na hrvaški strani sodelovalo več kot 350.000 borcev (večina od njih je bila izpostavljena močnim čustvenim in kognitivnim naporom) je zelo verjetno, da danes veliko veteranov trpi zaradi zdravstvenih težav. Če predpostavimo, da povprečna veteranska družina šteje tri člane, lahko ugotovimo, da več kot milijon ljudi na Hrvaškem trpi za posledicami primarne ali sekundarne travmatizacije (primerjaj z: Bošnjak, 1998: 116).

3.7.3 Psihosocialna pomoč

3.7.3.1 Sistem psihosocialne pomoči za žrtve domovinske vojne

Agresija na Hrvaško je terjala številne človeške žrtve in velike psihosocialne probleme. Kot pomoč žrtvam domovinske vojne je bil 17. maja 1993 ustanovljen Vladni urad za žrtve vojne. Prvi program psihosocialne pomoči je vlada sprejela leta 1994, prvič pa se je v praksi začel izvajati 1. februarja 1995 v Brodsko-Posavski županiji. Program se je v osnovi spreminjal vse do leta 1999, ko je Vlada sprejela še danes aktualni Program psihosocialne pomoči za žrtve domovinske vojne. Cilj tega programa je organizirati kontinuirano pomoč udeležencem in žrtvam vojne s celotnega ozemlja Hrvaške, njihovim družinskim članom, kot tudi drugim pomoči potrebnim prebivalcem (http://www.mhbdr.hr/hrv/psihosocijalnapomoc_1.asp).

Skladno z Nacionalnim programom pri Ministrstvu za družino, veterane in medgeneracijsko solidarnost deluje 13-članski Strokovni svet, ki ga sestavljajo psihiatri, psihologi, socialni delavci, defektologi in predstavniki veteranskih društev, povezanih z domovinsko vojno. Strokovni svet je posvetovalno telo, katerega funkcija je strokovno usmerjanje izvedbe Nacionalnega programa (http://www.mhbdr.hr/hrv/psihosocijalnapomoc_1.asp).¹⁴

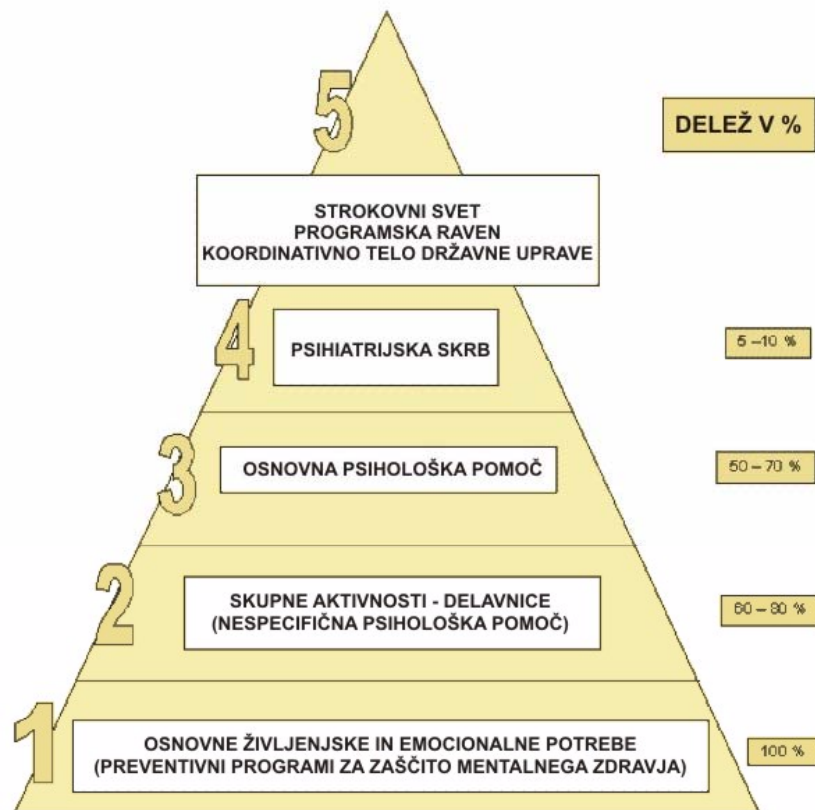
---

¹⁴ Ministrstvo je izdelalo operativni načrt in program strategije znanstveno-raziskovalne dejavnosti na področju psihosocialnih posledic vojne v širšem smislu. Prednostna naloga v okviru te dejavnosti je poiskati ustrezn način (metode) za izvedbo raziskav glede na predvidene dolgoročne načrte (http://www.mhbdr.hr/hrv/psihosocijalnapomoc_1.asp).

Sistem psihosocialne pomoči za žrtve domovinske vojne je organiziran na petih ravneh:

- raven osnovnih življenjskih in emocionalnih potreb,
- nespecifična psihološka pomoč,
- osnovna psihološka pomoč,
- psihiatrijska skrb,
- programska raven (shema 3.7.3.1.1).

Shema 3.7.3.1.1: Odstotek žrtev, vključenih v program psihosocialne pomoči, glede na obliko nudene pomoči

Vir: http://www.mhbdr.hr/hrv/psihosocijalnapomoc_2.asp.

Shema prikazuje posamezne ravni psihosocialne pomoči, namenjene žrtvam domovinske vojne, ter omogoča vpogled, v kakšnem obsegu se posamezna oblika pomoči v praksi izvaja.

Psihosocialna pomoč je organizirana na lokalni, regionalni in nacionalni ravni.

Sestavljena je iz zdravstvenega dela, ki se ukvarja s psihopatološkimi posledicami vojne in vojno psihotravmo, kot tudi z vsemi fenomeni, ki so povezani s temi posledicami in sodijo na

področje medicine. Tovrstna pomoč se izvaja v naslednjih centrih: Nacionalnem centru za psihotravo pri KB Dubrava, Centru za krizna stanja pri KB Zagreb ter regionalnih centrih v Zagrebu, Reki, Osijeku in Splitu (http://www.mhbdr.hr/hrv/psihosocijalnapomoc_1.asp).

Drugi del sestave je organiziran na lokalni ravni. Na ravni županij delujejo Centri za psihosocialno pomoč, ki se ukvarjajo z reševanjem »nepatoloških« psihosocialnih problemov (pravna, socialna, psihološka pomoč, informiranje, izobraževanje, zaposlovanje), kar omogoča optimalno psihosocialno reintegracijo. Skupaj deluje na Hrvaškem 20 takih centrov, ki izvajajo psihosocialne programe. V njih delujejo stacionarne in mobilne interdisciplinarne skupine (timi), ki jih sestavljajo zdravstveni delavci, psihologi, socialni delavci, pravniki, defektologi, pedagogi in drugi strokovnjaki s tega področja. Vsaki županijski Center preko svojega strokovnega koordinatorja komunicira z Oddelkom za psihosocialno pomoč pri Ministrstvu, kateremu je vsak mesec dolžan dostaviti strokovno in finančno poročilo o delovanju centra. V letu 2002 naj bi bilo na Hrvaškem skupaj kar 102.481 intervencij za pomoč žrtvam vojne (http://www.mhbdr.hr/hrv/psihosocijalnapomoc_1.asp).

3.7.3.2 Skrb za veterane, obolele za posttravmatsko stresno motnjo

Posebna skrb je namenjena veteranom, obolelim za posttravmatsko stresno motnjo. Za vojne invalide, ki so uveljavili svoj status na podlagi bolezni posttravmatske stresne motnje, se vodi posebna evidenca, na podlagi katere so deležni posebne pomoči. Pristojni urad državne uprave v okviru lokalne (regionalne) samouprave oz. pristojno upravno telo mesta Zagreb, ki odloča o statusu vojnega veterana na prvi stopnji, vsak mesec zbere podatke in opravi popise o obolelih za posttravmatsko stresno motnjo. En izvod teh podatkov je dolžan dostaviti Centru za psihosocialno pomoč pri županiji oz. mestu Zagreb, drug izvod pa Ministrstvu za družino, veterane in medgeneracijsko solidarnost (Narodne novine, št. 94/01, 122/02).

Člani tima Centra za psihosocialno pomoč pri županiji oz. mestu Zagreb so dolžni vsak mesec (po potrebi tudi večkrat mesečno), v okviru pomoči, obiskati obolele za posttravmatsko stresno motnjo in njihove družinske člane, se z njimi pogovarjati in jim pomagati pri prestajanju krize. Strokovnjaki, ki delujejo v teh t. i. PTSM-timih, so deležni posebnega izobraževanja,¹⁵ da v stiku z veterani lažje prepoznajo njihovo krizo in s tem preprečijo morebitni samomor. Poročilo o njihovem zdravstvenem stanju in nudeni pomoči so dolžni

---

¹⁵ V sodelovanju z Medicinsko fakulteto je izdelan načrt izobraževanja za vse osebe, ki so vključene v pomoč veteranom in njihovim družinam; predvideva podiplomski pouk in tečaje (V. K., 1999).

posredovati pristojnemu uradu, ki vodi evidenco o prispelih poročilih, en izvod pa Ministrstvu za družino, veterane in medgeneracijsko solidarnost (Narodne novine, št. 94/01, 122/02 in V. K., 1999).

Celotna organizacija pomoči obolelim za PTSM je organizirana na treh ravneh (glede na klinično sliko obolelega ter potrebo po zdravljenju):

- prvo raven predstavljajo že omenjeni Centri za psihosocialno pomoč, v okviru katerih delujejo mobilni PTSM-timi;
- drugo raven predstavljajo regionalni centri za psihotravmo, ki imajo terapevtsko, raziskovalno in izobraževalno funkcijo: prevzemajo osebe s težjimi psihopatološkimi težavami in v sodelovanju z drugimi institucijami spremljajo razvoj psihopatologije in ustvarjajo programe za nadaljnje terapevtsko delo;
- tretjo raven predstavlja Nacionalni center, ki koordinira aktivnosti centrov in skrbi za izobraževanje in raziskovanje na tem področju (Moro, Frančišković, 2000: 191).

Na podlagi informacij o vojnih veteranih in njihovih družinah (glede njihovih problemov, povezanih z zdravstvenim stanjem, psihološkim funkcioniranjem, socialnimi in delovnimi potrebami), je bila oblikovana posebna baza podatkov s sedežem v Nacionalnem centru in povezana z regionalnimi centri. To omogoča hitrejše pridobivanje potrebnih podatkov in zmanjšuje frustracije med veterani zaradi predolgih in neučinkovitih administrativnih postopkov (V. K., 1999).

Izgradnjo posebnih objektov za veterane nekateri ocenjujejo kot slab koncept reševanja zdravstvenih problemov, saj lahko njihova izolacija izzove resne posledice. Tudi dodelitev invalidnine ni zadostna pomoč, saj v svojem trpljenju ostajajo sami. Obolele za PTSM je treba obravnavati kot osebe, ki potrebujejo moralno, medicinsko in družbeno pomoč, kot kategorijo, ki je nad vsemi političnimi in strankarskimi opredelitvami. Programi njihovega zdravljenja morajo vključevati programe resocializacije in delovne sposobnosti (Šepurina, 2001).

3.7.4 Samomor med vojnimi veterani

Samomor je družbeno-patološki pojav, s katerim se srečujejo vse sodobne družbene skupnosti. Je očitno in dokončno dejanje, pri katerem se človek zavestno odloči, da si vzame življenje.

Med veterani, ki si vzamejo življenje, je še posebej veliko tistih, ki trpijo za posttravmatsko stresno motnjo. Med obolelimi za PTSM je kar 20 % takih, ki poskušajo storiti samomor, kar je znatno večji delež kot pri obči populaciji, v kateri je takih oseb približno 0,8 % (Zovko, 2002). Tudi ugotovitve iz raziskave, ki so jo opravili hrvaški psihiatri med veterani, kažejo močno povezanost posttravmatske stresne motnje s fenomenom samomora (Šepurina, 2001):

- samomorilne težnje so pri obolelih za PTSM pogostejše kot pri zdravih osebah,
- PTSM pogosto spremlja depresivnost,
- suicidalnost je pri depresivnih osebah pogostejša kot pri zdravih,
- v skupini obolelih za PTSM so pogoste oblike obnašanja, ki jih je mogoče razumeti kot suicidalne (na primer konzumiranje velikih količin alkohola, nevarna vožnja z avtomobilom ...).

Nekateri veterani ne prepoznajo psihičnih problemov, jih negirajo in odlašajo prihod v bolnišnico. Če si pomoči ne poiščejo pravočasno, se lahko njihovo zdravstveno stanje še poslabša. Zdravstveni (predvsem psihični) problemi pa niso edini vzrok za tolikšno število samomorov med veterani. Večina hrvaških veteranov ima pri sebi še vedno orožje, kar jim omogoča, da v trenutku krize ali slabosti zopet posežejo po njem.¹⁶ Poleg tega številni mediji senzacionalistično pišejo o teh tragičnih dogodkih, kar negativno vpliva na veterane (RES PUBLICA: Meta, emisija za branitelje, HTV 1, 7/1-2004).

Ko govorimo o vzrokih za samomor med vojnimi veterani, seveda ne moremo mimo velike brezposelnosti in nezadovoljstva glede njihovega položaja. Hrvaški psihiatri ugotavljajo, da so zaradi tega hrvaški vojni veterani najbolj rizična skupina med samomorilci. Možnost samomora je med veterani dvakrat večja kot med drugimi državljani (Cerar, 2001).

---

¹⁶ Po besedah dr. Vere Folnegović-Šmalc, predstojnice Klinike za občo in forenzično psihiatrijo bolnišnice Vrabče, je v zadnjem času na Hrvaškem velik porast števila samomorov, izvršenih s strelnim orožjem (Zovko, 2002).

Zaenkrat na Hrvaškem še ni uradne statistike o številu samomorov med veterani. Izdelan naj bi bil dolgoročni načrt za raziskovanje in preventivo samomora ter vzpostavljeno sodelovanje z Ministrstvom za notranje zadeve, z namenom pridobivanja podatkov o veteranih, ki so storili ali poskusili storiti samomor (V. K., 1999).

Po nekaterih podatkih, objavljenih v množičnih medijih, naj bi od konca vojne pa do začetka leta 2001 samomor storilo kar 1.146 veteranov, medtem ko naj bi bilo do konca leta 2003 storjenih blizu 2.000 samomorov. Samo v Zagrebu je med protesti za abolicijo generala Mirka Norca poskušalo napraviti samomor kar 15 nekdanjih pripadnikov Hrvaške vojske. Najpogostejši samomori so v Slavonsko-baranjski županiji, kjer je bilo storjenih 400 samomorov (Cerar, 2001 in Vlahov, 2003).

Samomor je na Hrvaškem tabu tema, poleg tega pa negativno vpliva na družino. Po besedah ministrice za družino, vojne veterane in medgeneracijsko solidarnost je o problemu samomorov med veterani treba govoriti odprto in odkrito. O tem in drugih problemih, npr. birokratskih zaprekah pri uveljavljanju pravic, mora razpravljati stroka in veterani, še najmanj pa politiki (<http://tvrđjava-knin.mediteran.biz/vijesti/>).

Medtem ko se v večini razvitih držav s preventivo samomora med veterani aktivno ukvarja celotna družba, je bil na Hrvaškem še do nedavnega ta problem prepuščen le psihiatriji ter Ministrstvu za družino, vojne veterane ter medgeneracijsko solidarnost. Danes je izdelana organizirana mreža posebnih skupin (timov), ki so v vsakem trenutku sposobne nuditi pomoč osebi v krizi in omogočiti hitre rešitve za rizične skupine (primerjaj z: Zovko, 2002).

Odnos državnih institucij na Hrvaškem do veteranov, obolelih za PTSM, se v zadnjih letih počasi spreminja: od negacije tega problema do priznanja, za kar so se zavzemale številne veteranske organizacije. Čeprav se v povezavi s statusom veterana, obolelega za PTSM, še vedno pojavljajo številne nepravilnosti in krivice, je ta premik v pozitivno smer lahko spodbuda za organizacije, naj vztrajajo pri svojem delu, ter poziv po dodatnih družbenih naporih vseh tistih, ki se s tem problemom ukvarjajo profesionalno (glej: Vukušić, Komar, 2000: 205).

3.8 Otroci vojaki

Demobilizacija in družbena reintegracija po končanem konfliktu predstavlja problem za vsakega posameznika, ki je na kakršenkoli način sodeloval v konfliktu, znotraj skupine vojnih veteranov pa je mogoče ločiti tudi posebne kategorije oseb, pri katerih so težave še posebej izrazite. Takšne skupine so, na primer, borke (zaradi vrnitve k opravljanju tradicionalnih vlog v družbi), osebe, pri katerih je prišlo do zdravstvenih težav (invalidi, osebe, ki trpijo zaradi posttravmatskega stresa, ipd.), vsekakor pa tudi otroci, ki so aktivno sodelovali v bojih – t. i. otroci vojaki (glej: Garb, 2002: 167).

Danes naj bi bilo v vojne spopade po vsem svetu vključenih več kot 300.000 otrok, ki so bili rekrutirani v vojsko tako s strani vladnih oboroženih sil kot tudi oboroženih opozicijskih skupin. Medtem ko je večina otrok vojakov stara od 15 do 18 let, pa so bili nekateri rekrutirani od starosti 10 let naprej, včasih še celo manj. Številni med njimi so bili ugrabljeni ali pa so v vojsko stopili pod pritiskom grožnje njim ali njihovi družini. Prisilno novačenje z ugrabitvijo je že samo po sebi dejanje mučenja, velikokrat pospremljeno z ubijanjem, s posilstvi in pretepanjem. Spet druge je v vojsko pognala revščina, zavrženost in diskriminacija (http://www.eip-ass.si/mojepravice/za_ucitelje/aktivnost_nov.htm).

Večina otrok vojakov ima le minimalno usposabljanje, preden jih pošljejo na bojišče. Na bojišču delujejo kot vohuni, kurirji, nosači, služabniki in tudi spolni sužnji. Smrtnost otrok vojakov med boji je zelo velika, kar lahko pripisujemo neizkušeni, strahu, premajhni usposobljenosti, pa tudi dejstvu, da jih velikokrat uporabljajo za posebej nevarne naloge, kot je npr. polaganje protipehotnih min. V zadnjem času je znotraj različnih oboroženih skupin pogosto uveljavilo prepričanje, da je bolj koristno rekrutirati otroke kot odrasle. Otroke je namreč lažje pripraviti, da bodo ubijali brez pomišljanja. Velikokrat za to uporabljajo droge in alkohol. Otroci vojaki so v nevarnosti, da bodo v primeru zajetja mučeni s strani sovražnika, pa tudi s strani lastnih sil kot primer discipliniranja in trdega usposabljanja. Z otroki vojaki delajo zelo brutalno, jih kaznujejo za vsako napako; pogosto je izzivanje, žaljenje, pretepanje, spolne zlorabe ipd. (http://www.eip-ass.si/mojepravice/za_ucitelje/aktivnost_nov.htm).

Tak način življenja pri otrocih sicer pospešuje odraščanje in dozorevanje, vendar prinaša vidne psihološke spremembe v obnašanju, navadah, moralni razsodnosti in vrednostni strukturi posameznika. Mnogi, ki so sodelovali v življenjsko nevarnih nalogah, so se uspešno

prilagodili življenju na prvi bojni črti in sprejeli nekatere oblike obnašanja (večja previdnost, večja aktivnost, nezaupanje do tujcev ipd.), ki so jim omogočile uspešno preživetje (Kolesarić, 1995: 97).

Po mednarodnem pravu velja, da otroci, mlajši od 15 let, ne smejo biti rekrutirani v oborožene enote (ne prostovoljno ne pod prisilo). Kakršnokoli rekrutiranje pod to starostjo je vojni zločin, za katerega bo imelo pristojnost tudi Mednarodno kazensko sodišče, tako v mednarodnih kot notranjih konfliktih. Mednarodno pravo pa na žalost pod določenimi pogoji (privolitev staršev oz. skrbnikov, oboroženim opozicijskim skupinam je prepovedano rekrutiranje mlajših od 18 let) še vedno dovoljuje rekrutiranje otrok med 15. in 18. letom (http://www.eip-ass.si/mojepravice/za_ucitelje/aktivnost_nov.htm).

Kot enega od vzrokov za žrtve med mladimi navajajo vojni psihologi in psihiatri t. i. »rambo« obnašanje. Ta pojav je precej pogost med mladimi v pozni adolescenci, zanj pa je značilno pretirano pogumno vedenje in izzivanje nevarnosti (npr. nevarna vožnja z avtomobilom ali motorjem, izzivanje v lokalih, pretepanje, streljanje). Številni mladi vojaki vojno sprejemajo kot igro in se navdušujejo nad orožjem. Po drugi strani nekateri mladi v vojni povsem odpovedo, se skrijejo ali pobegnejo z bojišča že po prvi borbi in se vračajo domov »mami pod krilo«. Ta dva, na prvi pogled različna tipa vedenja, sta posledica adolescentne regresije, ki se navzven le različno manifestira (Klajn, 1992: 15).

Po vrnitvi se večina otrok vojakov ne znajde najbolje v družbi: so demoralizirani in ne vidijo prave prihodnosti. Njihova socializacija se je odvijala v vojnih razmerah, daleč od urejenega družinskega okolja, ki je za zdrav otrokov razvoj še kako pomembno. Pogosto se zgodi, da se potikajo po ulicah in z orožjem izsiljujejo svoje interese (Svetovni izzivi, RTV SLO 1, 30/3-2004).

Najpomembnejši dejavnik za učinkovito družbeno reintegracijo teh otrok je ponovna vzpostavitev odnosov in končno združitev z družino. Če to ni mogoče, je treba poskrbeti za vzpostavitev in ohranjanje stabilnih čustvenih razmerij teh otrok. Institucionalizacija naj predstavlja zadnji izhod; otroci naj bodo v institucijah čim krajši čas, medtem ko je treba poiskati rešitve, ki temeljijo na družini (Children of War, No.2, June 1997 in Machel v Garb, 2001: 262). Poleg tega so države za otroke vojake dolžne zagotoviti ustrezna sredstva, programe izobraževanja in ustrezno psihosocialno pomoč. Nezaostna in nepravočasna

reintegracija lahko pripelje do novega nasilja in je pogosto eden od razlogov, da se otroci ponovno pridružijo oz. izrabljajo za sodelovanje v novooblikovanih oboroženih (opozicijskih) skupinah (Kingma, 2001: 36).

Otroci vojaki so sodelovali tudi v domovinski vojni. Nekateri so bili vključeni pod prisilo, drugi so odšli prostovoljno. Zaradi politike etničnega čiščenja je prišlo do številnih žrtev med civilisti. Nekaterim otrokom je vojna vzela starše in v tej situaciji niso videli drugega izhoda, kot da se pridružijo vojski (Jakofčič, 2002: 9). Čeprav ni podatkov o številu otrok vojakov,¹⁷ ki so sodelovali v domovinski vojni, so na voljo podatki o človeških izgubah na hrvaški strani. V obdobju domovinske vojne je umrlo 251 vojakov, starih do 19 let, od tega štirje mlajši od 15 let (Živić, 2001: 464).

3.9 Status vojnih veteranov v hrvaški družbi

Vojni veterani na Hrvaškem so se znašli v nezavidljivem položaju; zaradi njihove preteklosti jih marsikateri delodajalec noče zaposliti. Po večletnem medijskem linču so veterani v družbi zaznamovani kot nevarne in nepreračunljive osebe, kot tudi osebe z dvojno moralo. Na žalost se je uveljavil stereotip, da so tako nestabilne osebe, da so že ob manjšem konfliktu sposobni poseči po orožju ali bombi. Njihove probleme družba zapostavlja ali celo ignorira. V teh groteskni razmerah se pogosto izkaže, kot da bi bilo bolje, da niso več med živimi, kar občutijo tudi na lastni koži. Družba jih torej sprejema kot neko nujno zlo (Jurić, 2003).

Poleg tega je v javnosti ustvarjena slika, da so veterani megalomani, ki uživajo posebne privilegije: živijo nad hrvaškim povprečjem, imajo visoke vojne pokojnine, dobili so stanovanja in delnice, uvažajo drage avtomobile in pri tem ne plačajo davka. V realnosti so stvari povsem drugačne; večina veteranov ni dobila nikakršne materialne podpore, da o

---

¹⁷ Glede na to, da o sodelovanju otrok vojakov v domovinski vojni na Hrvaškem ni veliko informacij, sem jih poskusil dobiti s kratkim vprašalnikom preko elektronske pošte. Med drugim me je zanimalo, koliko oseb, mlajših od 18 let, je sodelovalo v bojih na hrvaški strani. Vprašanja sem poslal na Ministrstvo za družino, veterane in medgeneracijsko solidarnost, kasneje pa tudi dr. Herman Vukušiću, uglednemu hrvaškemu psihiatru in pomočniku ministrice za veterane, vendar nisem dobil nikakršnega odgovora. To je po eni strani razumljivo, saj je rekrutiranje otrok (mlajših od 15 let) po mednarodnem pravu prepovedano in kaznivo. Po drugi strani se pojavlja vprašanje, ali (objektivni) podatki o tem sploh obstajajo, glede na naravo same vojne, pogosto neorganizirano pridobivanje novih vojakov ter dejstvo, da tudi število hrvaških vojnih veteranov ni znano (obstajajo le približne ocene). Tudi med obiskom na Ministrstvu za družino, veterane in medgeneracijsko solidarnost (februarja 2004) v Zagrebu so bili z informacijami zelo skopi, kar govori o tem, da je problematika veteranov na Hrvaškem še vedno zelo pereča in občutljiva tema.

moralni niti ne govorimo. Je danes sramotno reči, da si sodeloval v vojni? Vsaka oblast deli nove obljube, medtem ko veterani nemočni in izigrani tonejo v revščino in pozabo (Latinica – od ratnika do patnika, 23. 2. 2004).

Veterani so velikokrat žrtve manipulacij političnih elit, ki jih izkoriščajo za svoje interese. Hrvaška oblast se premalo zaveda, kaj pomeni za veterane fenomen vojaškega poveljnika. Skozi odnos do pokojnega predsednika Tuđmana, ki je bil v času vojne vrhovni poveljnik oboroženih sil, doživljajo njihov odnos do sebe. Hrvaški generali (Gojko Šušak, Ante Gotovina, Mirko Norac) v njihovih očeh predstavljajo svetnike, zato že iz psiholoških razlogov ni pametno (in tudi ne moralno) drezati v njih. Na žalost pa oblast njihovo vlogo in doprinos pri osamosvajanju podcenjuje, pri tem pa nečastno vlogo igrajo tudi nekateri mediji (Šepurina, 2001).

Velik udarec za veterane predstavlja tudi sodelovanje hrvaške vlade s haaškim sodiščem. Mednarodno sodišče za vojne zločine na območju nekdanje Jugoslavije je izdalo obtožnice za upokojene hrvaške generale, ki jih bremenijo zločinov nad hrvaškimi Srbi. Generalna tožilka haaškega sodišča je že pred časom napovedala nove obtožnice, od Zagreba pa še vedno zahteva izročitev generala Anteja Gotovine. Izročanje junakov domovinske vojne in sojenje kot vojnim zločincem je za veterane nepojmljivo in je v preteklosti izzvalo številne proteste po vsej državi; obramba domovine je za veterane najvišja vrednota, nikakor pa ne vojni zločin. Po besedah polkovnika Mirka Čondića (2001), predsednika Nacionalnega štaba za obrambo časti domovinske vojne, naj bi bil zakon o sodelovanju s haaškim sodiščem protiustaven in zahteva vzpostavitev kakovostnih zakonskih okvirov, znotraj katerih bi hrvaško pravosodje ukrepalo le, če bi za to imelo utemeljene razloge.

Veterani so torej razočarani, ker država ni taka, kot so pričakovali. V razgovoru z njimi je pogosto slišati izjave, da se niso borili za to, da drugi vse pokradejo in uničijo. Medtem ko veterani brez zaposlitve dobivajo borna denarna nadomestila in so večkrat tarča posmeha sosedov in prijateljev, so na drugi strani nekateri na račun vojne obogateli. Številni veterani so na robu preživetja, nekatere brezizhodna situacija privede do tega, da si vzamejo življenje. To je pokazatelj njihovega razočaranja in pomanjkanja prave pomoči pri premagovanju težav, ki jih je povzročila vojna (Gabrić, 1999).

SKLEP

Družbeno reintegracijo hrvaških vojnih veteranov moramo spremljati v okviru splošnih družbenih razmer, ki vladajo na Hrvaškem. Družbena tranzicija prinaša velika pričakovanja, pa tudi negotovost in tesnobo večine hrvaških državljanov. Mnogi gospodarski problemi, s katerimi se soočajo, predstavljajo nasledstvo preteklega komunističnega režima, številni pa so posledica še ne povsem zaceljenih vojnih uničenj in grozot. Poleg tega so mnogi, ki so odločali o skupnih dobrinah, dajali prednost lastnim interesom pred obćimi. Pomanjkanje gotovosti, ki ga spremlja korupcija javne oblasti in širjenje bogatenja in dobičkarstva, ki temelji na nezakonitih in manipulativnih dejavnostih, predstavljajo glavne ovire razvoja in gospodarskega napredka te družbe.

Vse to je ustvarilo težke socialne razmere, v katerih živi večina državljanov: delavci prejemajo plače, ki ne zadostujejo za normalno preživetje njih in njihovih družin; velika je brezposelnost, ki se ne zmanjšuje; demografski trendi so izrazito neugodni; upokojenci težko živijo z bornimi pokojninami; veterani se bojijo za svoje pravice, mladi pa v vse večjem številu iščejo prihodnost izven svoje domovine.

Pri proučevanju problematike, kakršna je družbena reintegracija vojnih veteranov, je težko oblikovati skupne sklepe. Usode posameznikov se namreč med seboj zelo razlikujejo; nekateri so se zelo uspešno in aktivno vrnili v civilno življenje, si izborili visoke družbene položaje, po drugi strani pa je veliko takih, ki živijo na robu revščine in težko je verjeti, da se jim bo brez velikih naporov celotne družbe uspelo rešiti iz začaranega kroga. Vseeno lahko ugotovim, da je za večino veteranov značilna visoka stopnja patriotizma, kar pozitivno vpliva na premagovanje stresa in vsakdanjih problemov. Kljub temu je vojna pri večini pustila trajne posledice, saj številne še vedno spremljajo z vojno povezani socialni, ekonomski in zdravstveni problemi.

Glede na postavljene hipoteze sem prišel do naslednjih ugotovitev:

Temeljno hipotezo lahko v celoti potrdim; hrvaški vojni veterani vsekakor sodijo med zelo prizadete skupine v hrvaški družbi.

- V preteklih letih je med veterani vladala velika brezposelnost, v zadnjem obdobju pa število brezposelnih veteranov vztrajno pada (v letu 2003 prvič manj kot 30.000 brezposelnih). To je v veliki meri zasluga vladnega Programa zaposlovanja vojnih veteranov, ki omogoča subvencioniranje zaposlovanja, samozaposlovanja in izobraževanja veteranov. Čeprav se stanje na tem področju počasi izboljšuje, je še vedno zaskrbljujoča izobrazbena struktura veteranov, saj večino brezposelnih veteranov (več kot 80 %) predstavljajo ljudje z nedokončano srednjo šolo.

Čeprav je od konca domovinske vojne minilo že skoraj desetletje, veliko veteranov še vedno spremljajo zdravstvene težave. Vojni invalidi s trajnimi fizičnimi poškodbami so se v tem času že (bolj ali manj uspešno) prilagodili civilnemu življenju, največje breme za veterane pa še vedno predstavlja pojav psihične motnje, poznane pod imenom posttravmatska stresna motnja. Posttravmatska stresna motnja je zapoznel oziroma podaljšan odziv na stresen, izjemno ogrožajoč ali poguben dogodek. Za njo je do danes obolelo skoraj 30.000 veteranov, število obolelih pa še vedno raste.

- Vojni veterani na Hrvaškem pripadajo visokorizični skupini za suicidalno vedenje, saj je možnost, da storijo samomor, dvakrat večja kot pri drugih državljanih. Od konca vojne do začetka leta 2004 naj bi na ta način življenje končalo blizu 2.000 veteranov, kar naj bi bila v večini primerov posledica pojava posttravmatske stresne motnje.

- Reintegracija vojnih veteranov je zahteven proces, kljub temu pa se v prvih povojnih letih na Hrvaškem nihče ni organizirano ukvarjal s tem. Rezultat neuspešne reintegracije se je pokazal kot pojav velikega nezadovoljstva med vojnimi veterani, kar je privedlo do novih problemov (alkoholizem, incidenti z orožjem, kriminal, samomori).

Danes se stanje na tem področju počasi, a vztrajno izboljšuje, kar je razvidno predvsem iz naslednjih spoznanj: brezposelnost med veterani v zadnjem času vztrajno pada, novo Ministrstvo za družino, veterane in medgeneracijsko solidarnost je do veteranov bolj odprto (telefonske linije za svetovanje veteranom) in prizanesljivo (iz javnih občil je mogoče razbrati, da so številni veterani in veteranske organizacije precej bolj zadovoljne z ministrico Jadranko Kosor kot z nekdanjim ministrom za vojne veterane Pančičem). Poleg tega se pripravlja novi zakon, ki naj bi bil do veteranov pravičnejši in s katerim bodo dolgoročno uredili status in pravice veteranov. Tudi na področju psihosocialne pomoči veteranom in

drugim žrtvam vojne je v zadnjih nekaj letih prišlo do vidnega napredka. Na podlagi sprejetega posebnega programa psihosocialne pomoči iz leta 1999 je bila zgrajena organizirana mreža psihosocialnih centrov, ki se nahajajo v vseh županijskih središčih. Znotraj njih delujejo posebni stacionarni in mobilni PTSM-timi, ki so v vsakem trenutku sposobni priskočiti na pomoč in preprečiti krizo (ali celo samomor). O osebah, obolenih za PTSM, se vodi posebna evidenca, obstaja pa tudi enotna baza podatkov glede zdravstvenih težav veteranov, ki zmanjšuje dolgotrajnost in neučinkovitost administrativnih postopkov.

Hrvaški vojni veterani so resničnost, s katero se je treba soočiti. Vojne veterane iz knjig in ameriških filmov so zamenjali resnični ljudje, znane osebnosti, fantje iz mestnih četrti, sosedi, sodelavci. Glede na to, da je ekonomska situacija v državi po vojni katastrofalna, je mogoče pričakovati, da bo prišlo do zaostrovanja nasprotij v sami družbi, socialnih nemirov in pojava radikalizma. Veterane, ki so v večini nezadovoljni s svojim povojnim položajem, je lahko izkoristiti za razne politične manipulacije. Glede na to, da so se v vojni naučili rokovati z orožjem, ki je bil v preteklosti del njihovega vsakdana, ni mogoče izključiti možnosti, da zopet posežejo po njem. To seveda ne bo pomagalo pri uresničevanju njihovega skupnega cilja, ponovnega vključevanja v civilno življenje. Naloga družbe je torej omogočiti veteranom uspešno reintegracijo po mirni poti, kar pričakujejo tudi veterani, saj so se za to družbo in državo tudi borili (Kulenović 1992: 105, 106).

Literatura

Knjižni viri in samostojne publikacije

Berdal, Mats R. (1996): Disarmament and Demobilisation after Civil Wars: Arms, soldiers and the termination of armed conflicts. ADELPHI Paper 303.

Conversion Survey 2003: Global Disarmament, Demilitarization and Demobilization. Bonn International Center for Conversion. Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden.

Copot, Emil (1999): Demobilizacija in reintegracija profesionalnih vojakov po končanih vojnah. Diplomsko delo. Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.

Drucker, Peter F. (1993): Post-capitalist Society. Butterworth-Heineman, Oxford.

Garb, Maja (2002): Demobilizacija in reintegracija vojaškega osebja v razmerah sodobne družbene tranzicije. Doktorska disertacija. Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.

Jakofčič, Maja (2002): Otroci vojaki. Diplomsko delo. Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.

Javornik, Marija (1998): Veliki splošni leksikon, osma knjiga: Te–Ž. Mladinska knjiga, Ljubljana.

Kingma, Kees (2001): Demobilisation and Reintegration of Ex-combatants in Post-war and Transition Countries (Trends and Challenges of External Support). Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit (GTZ) GmbH, Eschbom.

Dostopno na: http://www.bicc.de/publications/other/gtz_studien/demob/demobilisation.pdf (15/12-2003).

Kušević, Zorana (2000): Posttraumatski stresni poremećaj u veterana domovinskog rata adolescentne i mlađe odrasle dobi. Magistarski rad. Medicinski fakultet, Zagreb.

Šafar, Franček, Jože Snoj (ur.) (1976): Mala splošna enciklopedija, tretja knjiga: P–Ž. Državna založba Slovenije, Ljubljana.

Miščin, Željka, Blaženka Peradenić-Kotur (2002): Domovinski rat: selektivna bibliografija radova, objavljenih u Hrvatskoj 1990–2000. Dom i svijet, Zagreb.

The Military Balance 2003-2004. The International Institute for Strategic Studies. Brassey's, London.

Članki v strokovnih in publicističnih revijah

Ajduković, Marina (1995): Djeca u ratu u Hrvatskoj. V: Revija za socijalnu politiku, 2, br. 4, str. 295-304.

Bešir, M. (2001): Programe stručnog osposobljavanja prilagoditi potrebama tržišta. V: Virovitički list, 12.10., št. 2252.

Bellamy, Alex J. (2003): A Crisis of Legitimacy: the Military and Society in Croatia. V: Soldiers and Societies in Postcommunist Europe (Legitimacy and Change). Palgrave Macmillian, Velika Britanija, str. 185–202.

Bukovac, Petar (2002): Manipulacije s braniteljima. V: Hrvatsko slovo: tjednik za kulturu, 22. 2., št. 357, Zagreb. Dostopno tudi na: http://hkz.hr/Hrvatsko_slovo/2002/357/t12.htm (14/1-2004).

Bošnjak, Branko (1998): Obrazovanje branitelja - hrvatski gospodarski izzazov i potencijal za 21. stoljeće. Polemos, 1(1998)1, str. 113–128.

Cerar, Gregor (2001): Hrvaški postvietnamski sindrom. V: Mladina, 21. 2. Dostopno na: <http://www.mladina.si/dnevnik/9869/> (2/2-2004).

Čiček, Marija, Mladenko Šumić (2000): Individualna psihoanalitička psihoterapija posttraumatskog stresnog poremećaja u razvojačenih branitelja: prikaz terapije. V: Rudolf Gregurek, Eduard Klain (ur.): Posttraumatski stresni poremećaj: hrvatska izkustva. Medicinska naklada, Zagreb, str. 73–83.

Čondić, Mirko (2001): Branitelji neće predati niti jednog junaka Domovinskog rata. V: Klik Magazin, 20. 10. <http://www.klik.hr/naslovnica/politika/200110200002022.html> (5/3-2004).

Garb, Maja (2001): Skrb za vojne veterane v pokonfliktu družbi. V: Branko Lobnikar, Jurij Žurej: Raziskovalno delo podiplomskih študentov v Sloveniji – novo tisočletje: družboslovje in humanistika. Društvo mladih raziskovalcev Slovenije, Ljubljana.

Garb, Maja (2003): Ko se izteče pogodba o zaposlitvi v vojski. V: Slovenska vojska, 24. 10., leto XI/18, str. 21–25.

Gabrić, Toni (1999): Državom po državljanima (pogovor z dr. Mirjano Krizmanić, profesorico na oddelku za psihologijo Filozofske fakultete v Zagrebu). Dostopno na: <http://www.feral.hr/old/1999/721/mirjana.html> (5/3-2004).

Havelka, Mladen (1995): Posttraumatski stres. V: Mirjana Krizmanić, Gordana Fučkar, Mladen Havelka, Vladimir Kolesarić (ur.): Psihološka pomoć ratnim stradalnicima. Dobrotvorno udruženje Dobrobit, Zagreb, str. 9–12.

Ivanuš, Renato (2004): Više od 400 udruga zastupa branitelje! V: Večernji list, 7. 2. Dostopno na: <http://www.vecernji-list.hr/OBZOR/2004/02/07/Pages/visseod.html> (7/2-2004).

Jukić, Vlado, Miroslav Komar (1992): Hrvatski vojnik. V: Eduard Klain (ur.): Ratna psihologija i psihiatrija. Glavni sanitetski stožer Republike Hrvatske, Zagreb, str. 130–137.

Juras, Živana (2003): Kninski branitelji liječeni od PTSP-a već godinu dana bore se za osnivanje kluba za psihosocijalnu pomoć; Nedostatak vozila stopira osnivanje kluba. <http://www.slobodnadalmacija.hr/20030718/sibenik01.asp> (12/5-2004).

Jurić, Marko (2003): Više od 1600 samoubojica. V: Hrvatsko slovo: tjednik za kulturu, petek, 14. 3., št. 412, Zagreb. Dostopno tudi na: http://www.hkz.hr/Hrvatsko_slovo/2003/412/t6.htm (18/3-2004).

Klain, Eduard (1992): Ponašanje ljudi u ratu. V: Eduard Klain (ur.): Ratna psihologija i psihiatrija. Glavni sanitetski stožer Republike Hrvatske, Zagreb, str. 12–16.

Klain, Eduard (2000): Rat, ratna trauma, progonstvo, povratak. V: Rudolf Gregurek, Eduard Klain (ur.): Posttraumatski stresni poremećaj: hrvatska izkustva. Medicinska naklada, Zagreb, str. 7–20.

Kljajić, Vesna: Šokantne ispovijedi bivših zatočenika srpskih koncentracijskih logora. V: Dom i svijet: informativni tjedni prilog za iseljenike, št. 244. Dostopno tudi na: <http://www.hic.hr/dom/244/dom04.htm> (5/1-2004).

Knific, Boris (2003): Cilj Hrvatske: NATO. V: Revija Obramba 4, letnik 35, Defensor d. o. o., Ljubljana, str. 9.

Kolesarić, Vladimir (1995): Priprema demobiliziranih vojnika za povratak. V: Povratak prognanika: psihološka, socijalna, zdravstvena i duhovna priprema. Dobrotvorno udruženje Dobrobit, Zagreb, str. 97–98.

Kostenapfel, Janko (1986): Vojna psihiatrija. V: Psihiatrija. Državna založba Slovenije, Ljubljana, str. 538–546.

Krizmanić, Mirjana (1995a): Priprema za povratak invalida. V: Povratak prognanika: psihološka, socijalna, zdravstvena i duhovna priprema. Dobrotvorno udruženje Dobrobit, Zagreb, str. 99–101.

Krizmanić, Mirjana (1995b): Priprema povratka roditelja poginulih i/ili zatočenih branitelja, udovica i udovaca, samaca i samica. V: Povratak prognanika: psihološka, socijalna, zdravstvena i duhovna priprema. Dobrotvorno udruženje Dobrobit, Zagreb, str. 102–108.

Krizmanić, Mirjana (1995c): Psihološki aspekti invaliditeta. V: Mirjana Krizmanić, Gordana Fučkar, Mladen Havelka, Vladimir Kolesarić (ur.): Psihološka pomoć ratnim stradalnicima. Dobrotvorno udruženje Dobrobit, Zagreb, str. 45–48.

Kulenović, Tarik (1992): Resocijalizacija ratnih veterana: pokušaj definiranja problema. V: Sociologija i rat: zbornik. Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, str. 105–112.

Moro, Ljiljana, Tanja Frančišković (2000): Organizacija skrbi za bolesnike oboljele od posttraumatskog stresnog poremećaja. V: Rudolf Gregurek, Eduard Klain (ur.): Posttraumatski stresni poremećaj: hrvatska izkustva. Medicinska naklada, Zagreb, str. 180–194.

Muačević, Vasko, Vlado Jukić (1992): Posttraumatski stresni poremećaj. V: Eduard Klain (ur.): Ratna psihologija i psihiatrija. Glavni sanitetski stožer Republike Hrvatske, Zagreb, str. 28–35.

Musek, Janek (1994): Potravmatska stresna motnja. V: Marko Polič (ur.): Psihološki vidiki nesreč. Uprava Republike Slovenije za zaščito in reševanje, Ljubljana, str. 39–43.

Prlenda-Reka, Antonio (2003): Upanje v »regatni« pristop k zvezi. V: Revija Obramba 3, letnik 35, Defensor d. o. o., Ljubljana, str. 10–13.

Sipprelle, R. Carl (1994): Izkustvo iz centra za veterane: višestruka trauma s odgođenim tretmanom. V: Foy, David W. (ur.): Liječenje posttraumatskog stresnog poremećaja: kognitivno-bihevioralni postupci. Naklada Slap, Jastrebarsko, str. 21–40.

Šepurina, Iva (2001): Branitelji su žrtve politike (intervju s predstojnikom Klinike za psihiatriju KB Split, doc. dr. Goranom Dodigom). V: Hrvatsko slovo: tjednik za kulturu, 21. 12, št. 348, Zagreb. Dostopno tudi na: http://www.hkz.hr/Hrvatsko_slovo/2001/348/t9.htm (2/4-2004).

Šket, Valerija (2003): Četrť milijona vojnih veteranov je brezdomcev. V: Slovenska vojska, 27. 6., leto XI/12, str. 30.

Tatalović, Siniša (1997): Analiza vojne na Hrvaškem. V: Teorija in praksa, Ljubljana, letnik XXXIV, št.1, str. 99–118.

Terze, Ružica (1997): Prikaz zakona o pravima hrvatskih branitelja. V: Šime Guzić (gl. ur.): Slobodno poduzetništvo: časopis za promicanje poduzetništva i tržišnog gospodarstva, godina IV, 3/1997, str. 155–163.

V. K. (1999): Stručnjaci će obilaziti branitelje da bi sprečavali samoubojstva. V: Vjesnik, 15. 7. Dostopno na: <http://www.vjesnik.com/html/1999/07/15/Clanak.asp?r=unu&c=4> (30/3-2004).

Vlaho, Draženka (2003): Nove ratne traume. V: Matica hrvatska: Vijenac, 3. 4., št. 237. Dostopno na: <http://www.matica.hr/Vijenac/vijenac237.nsf/AllWebDocs/zbivanja> (5/3-2004).

Vukušić, Herman, Zoran Komar (2000): Nevladine organizacije i psihosocijalna pomoć za ratne veterane s posttraumatskim stresnim poremećajem. V: Rudolf Gregurek, Eduard Klain (ur.): Posttraumatski stresni poremećaj: hrvatska izkustva. Medicinska naklada, Zagreb, str. 202–206.

Zadravec, D. (2003): Samoubistva branitelja. Dostopno na: <http://www.arnes.si/news/archive/soc.culture.slovenia/msg22504.html> (12/5-2004).

Zovko, Domagoj (2002): Branitelji sve više pucaju na sebe. V: Večernji list, 30. 8., Zagreb.

Živić, Dražen (2001): Izravni demografski gubitci (ratne žrtve) Hrvatske (1990.-1998.) uzrokovani velikosrpskom agresijom i neke njihove posljedice. V: Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja. Inštitut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 53, letnik 10, št. 3, str. 451–484.

Žunec, Ozren, Siniša Tatalović, Tarik Kulenović (1999): The Post-Conflict Restructuring of Armed Forces: War Veterans in Croatia. V: Ljubica Jelušić, John Selby (eds.): Defence restructuring and conversion: Sociocultural aspects. European Commission, COST Action A10, Directorate-General Research, Brussels, str. 292–303.

(1995) Povratak iz rata (s odobrenjem Američkog udruženja psihologa). V: Mirjana Krizmanić, Gordana Fučkar, Mladen Havelka, Vladimir Kolesarić (ur.): Psihološka pomoć ratnim stradalnicima. Dobrotvorno udruženje Dobrobit, Zagreb, str. 42–45.

(1996) Zajedno u ratu, zajedno i poslije rata. V: Veteran: glasilo Udruge hrvatskih veterana domovinskog rata županije Osječko-baranjske, št. 0, str. 5.

Dokumenti

Zakon o pravima hrvatskih branitelja domovinskog rata i članova njihovih obitelji. Narodne novine, broj 94/01, 122/02.

Zakon o dopuni zakona o pravima hrvatskih branitelja domovinskog rata i članova njihovih obitelji. Narodne novine, broj 122/02.

Zakon o izmjeni zakona o pravima hrvatskih branitelja domovinskog rata i članova njihovih obitelji. Narodne novine, broj 122/02.

Zakon o fondu hrvatskih branitelja domovinskog rata i članova njihovih obitelji. Narodne novine, broj 163/03.

Spletni viri

HDZ – koordinacija za Avstraliju in Novo Zelandijo: Ministrica Kosor primila na razgovor prvu skupinu branitelja. <http://www.hdzausnz.com/priopcenje/2004/veljaca/vlada040204.htm> (6/3-2004).

Hrvatski zavod za zapošljavanje. <http://www.hzz.hr> (18/1-2004).

Kosor: Ministarstvo će podržati braniteljsko zadugarstvo. Dostopno na: <http://www.index.hr/clanak.aspx?id=203790> (10/7-2004).

Kosor Jadranka: Novi zakon o braniteljima do kraja godine. <http://tvrđjava-knin.mediteran.biz/vijesti/> (20/2-2004).

Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti. <http://www.mhbdr.hr> (4/12-2003 – 10/2-2004).

Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti: Program stručnog osposobljavanja i zapošljavanja hrvatskih branitelja u 2004. godini. Dostopno na: http://www.gospic.hr/grad/program_branitelji.doc (2/7-2004).

Moje pravice (otroci vojnici). http://www.eip-ass.si/mojepravice/za_ucitelje/aktivnost_nov.htm (7/3-2004).

Podaci o stradalnicima iz domovinskog rata (objavilo Ministarstvo hrvatskih branitelja domovinskog rata, januar 1998). http://public.srce.hr/izazov_dobra/mhbdr.htm (10/4-2004).

Republika Hrvatska – Državni zavod za statistiku. <http://www.dzs.hr/> (22/8-2004).

Upravni sud Republike Hrvatske. <http://www.upravnisudrh.hr/index.php> (14/1-2004).

Vijesti: Prekida se revizija statusa ratnih invalida. Dostopno na:
<http://www.iskon.hr/vijesti/page/2004/02/03/0259006.html> (12/4-2004).

Vlada Republike Hrvatske – članovi. <http://www.vlada.hr/> (12/1-2004).

World Veterans Federation. <http://perso.wanadoo.fr/fmac/> (10/12-2003).

Izobraževalne oddaje

Meta: Aktualni problemi hrvatskih branitelja i rad liječničkih povjerenstava za utvrđivanje stupnja HRVI – emisija o braniteljima, HTV 1, 17/3-2004.

Oddaja Latinica – Od ratnika do patnika (urednik in voditelj Denis Latin), HTV 1, 23/2-2004.

RES PUBLICA: Meta, emisija za branitelje, HTV 1, 7/1-2004.

RES PUBLICA: Meta, emisija za branitelje, HTV 1, 21/1-2004.

RES PUBLICA: Meta, emisija za branitelje (pogovor z Jadranko Kosor, ministrico za družino, veterane in medgeneracijsko solidarnost), HTV 1, 31/3-2004.

RES PUBLICA: Meta, emisija za branitelje, HTV 1, 28/4-2004.

Svetovni izzivi (tema: otroci vojaki), TV SLO 1, 30/3-2004.

Priloga

Priloga A: Upravna razdelitev Republike Hrvaške

Hrvaška je razdeljena na 20 administrativnih enot, imenovanih *županija*, glavno mesto Zagreb pa ima poseben status.

Vir: <http://www.hr/hrvatska/maps/counties.hr.html>.

Priloga B: Brezposelni hrvaški vojni veterani v letu 2003 glede na starost in spol, izobrazbo in pripadnost županiji

GODINA YEAR	MJESEC MONTH	UKUPNO TOTAL		15 - 18		19 - 24		25 - 29		30 - 39		40 - 44		45 - 49		50 - 54		55 - 59		60 i više 60 and over			
		Ukupno Total	Žene Women	Ukupno Total	Žene Women	Ukupno Total	Žene Women	Ukupno Total	Žene Women	Ukupno Total	Žene Women	Ukupno Total	Žene Women	Ukupno Total	Žene Women	Ukupno Total	Žene Women	Ukupno Total	Žene Women	Ukupno Total	Žene Women		
2003.	I.	29.240	1.360	3	2	23	7	2.672	182	6.026	401	6.423	260	6.456	203	2.672	182	3.510	103	1.220	16	235	4
	II.	31.706	1.315	3	2	21	6	2.553	178	5.864	389	6.309	253	6.324	201	5.630	161	3.536	103	1.219	18	247	4
	III.	30.662	1.280	4	3	23	6	2.327	163	5.605	383	6.118	247	6.129	196	5.512	166	3.467	94	1.226	18	251	4
	IV.	29.668	1.257	4	3	23	7	2.139	153	5.317	372	5.902	240	5.971	194	5.401	172	3.429	93	1.233	19	249	4
	V.	28.650	1.215	2	2	21	8	1.500	108	4.924	366	5.663	248	5.834	198	5.364	158	3.646	103	1.397	20	299	4
	VI.	27.716	1.188	2	1	21	8	1.429	104	4.706	353	5.447	244	5.661	194	5.208	161	3.589	101	1.364	18	289	4
	VII.	27.009	1.177	3	1	20	10	1.378	106	4.506	344	5.258	240	5.517	192	5.132	159	3.546	103	1.365	18	284	4
	VIII.	26.393	1.126	2	1	14	6	1.323	101	4.394	329	5.091	237	5.391	178	5.044	150	3.504	103	1.348	17	282	4
	IX.	25.999	1.138	3	1	14	5	1.321	106	4.299	335	5.033	241	5.299	177	4.967	152	3.462	103	1.336	14	265	4
	X.	25.965	1.191	4	2	14	6	1.323	109	4.317	356	5.055	255	5.275	178	4.925	160	3.465	107	1.331	14	256	4
	XI.	26.083	1.229	4	2	14	6	1.347	115	4.357	367	5.062	265	5.303	187	4.946	163	3.476	108	1.328	14	246	2
	XII.	26.362	1.232	4	2	11	5	1.395	117	4.406	371	5.099	267	5.330	184	5.022	158	3.531	111	1.324	15	240	2
Ø	27.954	1.228	3	2	18	7	1.726	129	4.893	364	5.538	250	5.708	190	4.985	162	3.513	103	1.308	17	262	4	

GODINA YEAR	MJESEC MONTH	UKUPNO		NKV		PKV, NSS		KV, VKV		SSS		VSS		VSS	
		TOTAL		Unskilled workers		Semi-skilled workers, Primary-school level		Skilled workers, Highly skilled workers		Secondary-school level		Non-university level		University level	
		Ukupno Total	Žene Women	Ukupno Total	Žene Women	Ukupno Total	Žene Women	Ukupno Total	Žene Women	Ukupno Total	Žene Women	Ukupno Total	Žene Women	Ukupno Total	Žene Women
2003.	I.	32.249	1.342	6.278	239	8.258	279	12.333	374	4.143	388	686	30	551	32
	II.	31.706	1.315	6.120	233	8.155	275	12.122	364	4.085	382	678	29	546	32
	III.	30.662	1.280	5.934	229	7.913	274	11.687	353	3.941	366	662	29	525	29
	IV.	29.668	1.257	5.703	226	7.706	262	11.233	342	3.864	367	644	29	518	31
	V.	28.650	1.215	5.514	215	7.438	250	10.838	334	3.753	358	608	29	499	29
	VI.	27.716	1.188	5.432	207	7.151	248	10.472	328	3.612	348	580	29	469	28
	VII.	27.009	1.177	5.326	203	6.950	252	10.225	326	3.469	342	573	28	466	26
	VIII.	26.393	1.126	5.195	201	6.836	243	10.022	310	3.337	318	547	28	456	26
	IX.	25.999	1.138	5.103	205	6.754	247	9.911	312	3.252	321	536	27	443	26
	X.	25.965	1.191	5.046	212	6.678	255	9.956	322	3.298	346	546	25	441	31
	XI.	26.083	1.229	5.051	207	6.629	259	10.069	341	3.325	362	567	27	442	33
	XII.	26.362	1.232	5.102	213	6.666	260	10.239	345	3.354	362	568	25	433	27
Ø	28.205	1.224	5.484	216	7.261	259	10.759	338	3.619	355	600	28	482	29	

Red. br.	Zupanija County	2003.												Ø	Indeks Index 2003./02.
No.		I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.		
1.	Zagrebačka	1.200	1.170	1.114	1.073	1.047	989	945	906	855	819	782	732	969	63,0
2.	Krapinsko-zagorska	353	340	307	294	282	270	258	258	248	244	222	222	275	51,4
3.	Sisačko-moslavačka	2.313	2.325	2.257	2.188	2.099	2.047	2.006	1.956	1.901	1.894	1.857	1.877	2.060	76,7
4.	Karlovačka	2.250	2.236	2.181	2.092	1.992	1.957	1.914	1.882	1.838	1.812	1.798	1.781	1.978	78,2
5.	Varaždinska	861	826	786	749	723	706	701	699	720	714	721	717	744	67,8
6.	Koprivničko-križevačka	795	786	763	732	716	698	675	640	636	628	618	599	691	67,7
7.	Bjelovarsko-bilogorska	1.667	1.621	1.554	1.470	1.418	1.390	1.374	1.309	1.298	1.296	1.290	1.312	1.417	71,6
8.	Primorsko-goranska	1.283	1.249	1.235	1.197	1.160	1.112	1.109	1.093	1.094	1.135	1.165	1.174	1.167	80,4
9.	Ličko-senjska	508	498	476	462	437	413	417	396	379	364	355	380	424	63,5
10.	Virovitičko-podravska	1.036	1.071	1.024	1.002	958	962	965	945	936	938	985	1.026	987	87,7
11.	Požeško-slavonska	479	487	458	431	400	384	376	347	342	344	378	408	403	73,7
12.	Brodsko-posavska	2.334	2.294	2.208	2.152	2.089	2.033	1.980	1.922	1.853	1.844	1.822	1.845	2.031	76,0
13.	Zadarska	1.805	1.719	1.650	1.570	1.494	1.430	1.339	1.317	1.265	1.316	1.301	1.346	1.463	68,4
14.	Osječko-baranjska	2.679	2.666	2.622	2.541	2.563	2.516	2.472	2.446	2.404	2.371	2.401	2.455	2.511	82,4
15.	Šibensko-kninska	1.198	1.197	1.146	1.141	1.147	1.120	1.041	1.000	989	1.014	1.033	1.013	1.087	80,6
16.	Vukovarsko-srijemska	2.475	2.446	2.359	2.271	2.212	2.200	2.159	2.121	2.126	2.121	2.122	2.212	2.235	78,5
17.	Splitsko-dalmatinska	3.763	3.651	3.552	3.478	3.338	3.181	3.095	3.061	3.049	3.044	3.116	3.150	3.290	79,1
18.	Istarska	395	366	371	336	271	258	248	247	234	253	255	271	292	50,4
19.	Dubrovačko-neretvanska	1.511	1.482	1.424	1.362	1.283	1.188	1.139	1.102	1.096	1.126	1.179	1.198	1.258	74,0
20.	Međimurska	402	382	368	361	361	345	342	356	353	327	316	320	353	57,7
21.	Grad (City of) Zagreb	2.942	2.894	2.807	2.766	2.660	2.517	2.454	2.390	2.383	2.361	2.367	2.324	2.572	73,9
	UKUPNO - TOTAL	32.249	31.706	30.662	29.668	28.650	27.716	27.009	26.393	25.999	25.965	26.083	26.362	28.207	74,7

Vir: <http://www.hzz.hr/hzz.asp?ID=4122> (18/1-2004).